

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIII:2021, nr 2
ISSN 00063967

GRAŻYNA JURKOWLANIEC
Warszawa, Instytut Historii Sztuki UW
ORCID: 0000-0002-5421-8705

MAGDALENA HERMAN
Warszawa, Instytut Historii Sztuki UW
ORCID: 0000-0003-4216-9616

*Szesnastowieczny królewiecki druk
w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel:
ilustracje, oprawa i właściciele*

*Sixteenth-century Königsberg Volume in the
Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel:
Illustrations, Binding, and Owners*

Przedmiotem artykułu jest unikatowy egzemplarz postylli Arsatiusa Seehofera w polskim przekładzie Eustachego Trepki, wydrukowany przez Hansa Daubmanna w Królewcu (1556), a obecnie przechowywany w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel. Nie jest jasne, w jakich okolicznościach wolumin tam trafił, ale należy do najcenniejszych poloników w pierwotnej kolekcji Augusta zu Braunschweig-Lüneburg. Jednocześnie, jako jedyny zidentyfikowany dotąd egzemplarz postylli Seehofera/Trepki z 1556 r., pozwala przeanalizować dekorację graficzną edycji. Seria rycin, w większości wzorowanych na kompozycjach Hansa Brosamera, ujawnia strategię Daubmanna w zakresie pozyskiwania i używania klocków drzeworytniczych, przywiezionych z Norymbergi w 1554 r. Z kolei szesnastowieczna oprawa, dzieło wielkopolskiego introligatora Melchiora Neringa, a także źródła pisane, dają wgląd w pewne aspekty dystrybucji postylli Seehofera/Trepki poza Prusami. Skłaniają też do zapytania o pierwszych właścicieli egzemplarza, którzy jednak pozostają nieznanymi.

Słowa-klucze: Hans Daubmann, Prusy, Reformacja, kultura druku, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, tegumentologia.

In the paper the unique copy of Arsatius Seehofer's postil in the Polish translation by Eustachy Trepka is discussed; printed by Hans Daubmann in Königsberg in 1556, it is currently in the Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. It remains unclear under what circumstances the volume reached the library, still it ranks among the most precious Poland-related items in the original collection of August zu Braunschweig-Lüneburg. Furthermore, being the only to-date identified copy of Seehofer/Trepka's postil from 1556, it allows to analyse the programme of illustrations of the edition. A series of prints, in majority modelled on Hans Brosamer's compositions, reveal Daubmann's strategy as far as acquiring and using woodblocks brought from Nuremberg in 1554 are concerned. The 16th-century binding, in its turn, a work of the bookbinder Melchior Nering from Greater Poland, as well as written sources, provide insight into certain aspects of the distribution of Seehofer/Trepka's postil outside Prussia. They also make one wonder who the first owners of the copy were; the latter, regrettably, to-date unidentified.

Key-words: woodcut, Hans Daubmann, Prussia, Reformation, print culture, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, bookbinding research

W kolekcji Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel zachowało się sporo druków z oficyn królewieckich. W większości są to niewielkie broszury i pamflety, które nie przedstawiają szczególnej wartości artystycznej. Na tym tle zdecydowanie wyróżnia się druk *in folio* o sygnaturze A: 509 Theol. 2° w oryginalnej XVI-wiecznej oprawie¹. Nie jest on kompletny, ale mało wnikliwy czytelnik nie dostrzeże braku dwóch kart w środku tomu (fol. CLXXVII–CLXXVIII), z pewnością natomiast zwróci uwagę na jego bogate wyposażenie graficzne, poczynając od karty tytułowej, którą dekoruje winieta ramkowa z alegorią Prawa i Łaski. Drzeworytnicza rama ujmuje tekst odbity różnymi krojami czcionek: *Postilla || TO IEST, KAZANIA || Abo porządne || wyprawienie wbystkich E-||wangelij/ ktorich przez ca=||ły Rok wniedźiele/ y w świę=||ta w kościele a w zbo=||rzech Chrześcian=||skich vczą. || ... ||...* (il. 1). Na kolejnej karcie znalazł się łaciński wiersz Andrzeja Trzecieckiego polecający edycję utworu (*DE OPERIS HVIVS || EDITIONE, CARMEN ANDREAE || Tricesij Equitis Poloni*), datowany na 3 października 1556 r. (il. 2). Na kolejnej karcie rozpoczynają się perykopy i homilie, którym towarzyszy 79 scen cyklu chrystologicznego, odbitych z 59 matryc o wymiarach około 110×140 mm, a ponadto jedna scena o mniejszym formacie – 65×70 mm. Na końcu wreszcie widnieje sygnet drukarski Hansa Daubmanna, którego królewiecka oficyna wydała tom – wedle informacji zawartej w kolofonie – w 1556 r. (il. 3)

Druk ten jest wymieniany w katalogu poloników Augusty, ale dopiero ostatnio został rozpoznany jako unikatowy egzemplarz postylli Arsatiusa Seehoferera w przekładzie Eustachego Trepki². Wcześniej utwór ten był znany głównie z dwóch woluminów, niemal identycznych do tego z Wolfenbüttel pod względem zawartości i szaty graficznej, ale pozbawionych obecnie kart tytułowych i datowanych w kolofonie na rok 1557 (il. 4)³. O ile jednak treść postylli Seehoferera/Trepki i dzieje jej wydania były przedmiotem uwagi wielu badaczy, o tyle jej wyposażenie graficzne doczekało się dotąd najwyżej wzmianek w literaturze przedmiotu. Tymczasem dekoracja książki zasługuje na osobną analizę, ponieważ zdecydowanie wyróżnia się na tle ówczesnej produkcji drukarskiej w Prusach, a także

Artykuł prezentuje wyniki badań prowadzonych w ramach projektu *Obraz modyfikowany. Recepcja grafiki w Królestwie Polskim od schyłku XV do początku XVI w. Przedmioty – osoby – środowiska – procesy*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2015/17/B/HS2/02469).

¹ Arsadius SEEHOFER, *Postilla to iest, kazania Abo porządne wyprawienie wbystkich Ewangelij/ ktorich przez cały Rok wniedźiele y w święta w kościele a w zborzech Chrześcianskich vczą*, tłum. Eustachy Trepka (Królewiec: Hans Daubmann, 1556).

² *Polnische Drucke und Polonica 1501–1700. Katalog der Herzog August Bibliothek*, t. 1: 1501–1600, oprac. Małgorzata GOŁUSZKA, Marian MALICKI (München: K.G. Saur, 1992), nr P 920; *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (dalej: VD16): E 4611; Grażyna JURKOWLANIEC, „Postylle Arsatiusa Seehoferera i Antona Corvina w przekładzie Eustachego Trepki: *addenda et corrigenda* do badań nad początkami postyllografii w języku polskim”, *Terminus* 22, nr 1 (2020), s. 5–21, <http://www.ejournals.eu/Terminus/2020/Terminus-2020-1/art/16443/>.

³ Kórnik, Biblioteka Kórnicka PAN, Cim.F.4116 i Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, XVI.F.4062/2.

1. Drzeworytnicza winieta ramkowa z przedstawieniem alegorii Prawa i Łaski na karcie tytułowej Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

DE OPERIS HVIVS

EDITIONE, CARMEN ANDREAE

Tricesij Equitis Poloni,

Quælix æuum, quo surrexere fugatis
 Propitio, tenebris, lumina tanta Deo.
 Sacri Euangelij coelestia lumina: maius
 Nil potuit nobis vtiliusq; dari.
Quid sit vera fides, qua nostrum quisq; fidelis
 Inferitur, ueluti plantula parua, Deo,
Quid spes, quid charitas, per quem uia certa salutis
 Aeternæ, ueteres ut docuere Patres,
 Omnia luce patent orbii iam clarius ipsa,
 Et nihil est aliquis quod dubitare queat.
Qui negat hoc, ille est omnino cæcus & amens,
 Qui solem medio pernegat esse die.
 Nos grati summi agnoscamus dona tonantis,
 Illius & laudes nocte dieq; sonent.
 Hos etiam meritò celebremus semper honore,
 Per quos coelestis Spiritus illa facit.
Tu quoq; præclaras laudes mi TRIPCA mereris,
 Qui patriæ confers munera tanta tuæ,
 Christiaco & populo Festis quæcunq; diebus
 Traduntur, ueterum religione Patrum,
 Quod patrio exponas sermone fideliter, hæc sunt
 Aeterno in primis munera grata Deo.
 Illis grata etiam Christo quicunq; dederunt
 Nomina, quin etiam præmia laudis erunt,
 Vt tibi, sic illi, quem fatum triste, Sebasto,
 Sustulit, ille tuus, quippe iuuator erat,
 Ille operis Corrector erat, finemq; sub ipsum
 Crudeli infelix ense necatus obit.
 Morte sed extinctus fuerit quacunq; fidelis,
 Scriptura è sacra nouimus esse bonam.
 In bello perijt sic Rex pius ille Iosias,
 Attamen haud ullum mors ea crimen habet.
 Ipse ego ne officio desim pietatis amico,
 Inscribam tumulo talia uerba suo:
 Hic VOLINEC situs est post ultima fata SEBASTVS,
 Oppressit ferro quem violenta manus.
Quisquis ades, quàm sit fragilis miserandaq; nostræ
 Conditio uitæ, mente reuolue pia.
 Atq; animum Domini moderari disce timore,
 Porro illud uero uerius esse putâ,
Ὁὐδ' ἐπὶ ἀειδ' ὀνείρου γὰρ ἴσεται ἀνθρώπων.
 Finem ergo assidue respice quisq; tuum.

moye. ra. ἀγαθὴ τύχη. Die 3. Octob. 1556.

H. iz. W

2. Karta z wierszem Andrzeja Trzeciekiego i wpisami własnościowymi w Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611), [fol. A2r]. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

3. Drzeworytniczy sygnet drukarski Hansa Daubmanna z przedstawieniem Chrystusa jako Dobrego Pasterza i kolofon w Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

w Rzeczypospolitej; reprezentuje też niezły poziom, jeśli porównać ją z wytworami ówczesnych oficyn działających w Rzeszy, przede wszystkim w Norymberdze, skąd Daubmann przeprowadził się do Królewca w 1554 r.⁴

⁴ Ograniczając się do najważniejszych i najnowszych publikacji na temat Daubmanna: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, red. Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, Krystyna KOROTAJOWA (Wrocław: Ossolineum 1962), s. 70–92; Ingrid ARP, „Hans Daubmann und der Königsberger Buchdruck im 16. Jahrhundert – Eine Profilskizze”, w: *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, red. Axel E. WALTER (Köln: Böhlau Verlag, 2004), s. 87–126 (Aus Archiven, Bibliotheken und Museen Mittel- und Osteuropas, 1); Дмитрий И. ВЕБЕР, „Книгоиздательская деятельность в Прибалтике XVI в. Иоганн Даубманн – типограф из Кенигсберга”, *Cursor Mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения* 8 (2016), s. 218–228; Id., „Pamphlet as a means of a propaganda in Baltic Region in Early Modern Time”, *Вестник СПбГУ. История* 62/2 (2017), s. 291–298 (DOI: 10.21638/11701/spbu02.2017.206). Niepublikowana praca magisterska Ingrid Arp jest niestety bardzo zawodna zwłaszcza w partii bibliografii; zob. Ingrid ARP, *Die*

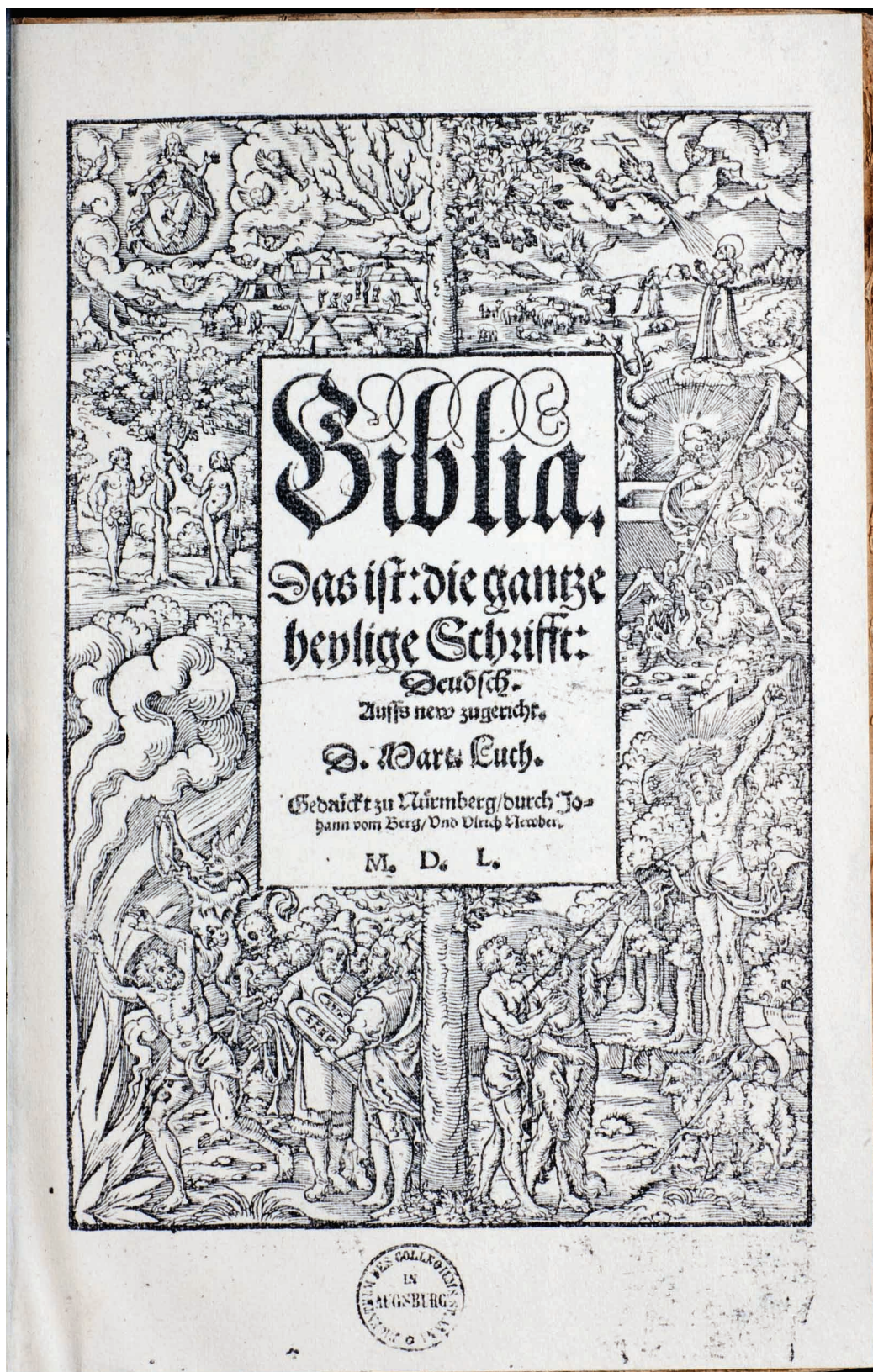

4. Drzeworytniczy sygnet drukarski Hansa Daubmanna z przedstawieniem Chrystusa jako Dobrego Pasterza i kolofon w Postilli *Arsatiusa Seehofera*, 1557. Kórnik, Biblioteka Kórnicka PAN, Cim.F.4116. Fot. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa

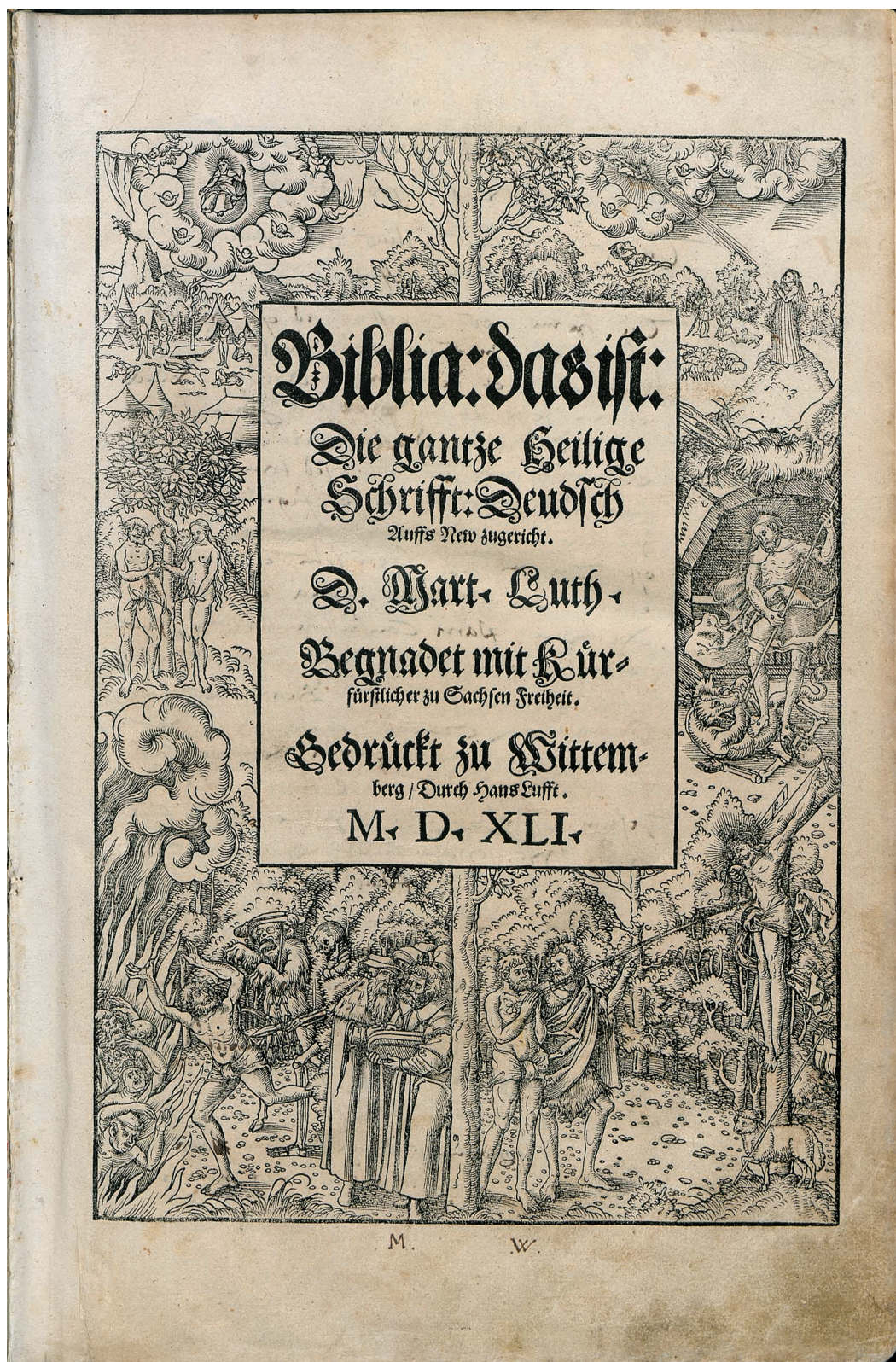
Z norymberskiej oficyny Daubmanna pochodzą matryce użyte do wykonania drzeworytów w omawianym druku. Sygnet z przedstawieniem Chrystusa jako Dobrego Pasterza, odbity z klocka używanego przez Daubmanna od 1551 r., reprezentuje wzór zdecydowanie najchętniej przezeń wykorzystywany do końca kariery (zm. 1573)⁵. Winieta ramkowa

Drucke aus der Offizin Hans Daubmanns im Spiegel der Confessions- und Literaturgeschichte Königsbergs in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts. Mit einer kommentierten Bibliographie (Magisterarbeit Germanistik, 2002, überarbeitete und erweiterte Fassung, Osnabrück 2011).

⁵ Poczynając od karty tytułowej w Johannes BRENZ, *Passio Unsers Herren Jesu Christi leyden vnd sterben / nach Hystorischer beschreibung der vier Euangelisten [...]* (Nürnberg: Hans Daubmann, 1551; VD16: B 7796), a kończąc na kolofonie w *Spiegel der Haußzucht*, oprac. Caspar HUBERINUS ([Königsberg: Hans Daubmann], 1570; VD16: B 4104). Na temat sygnetów Daubmanna zob. Justyna KILIAŃCZYK-ZIĘBA, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe* (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2015), s. 175–188.

5. Drzeworytnicza winieta ramkowa z przedstawieniem alegorii Prawa i Łaski na karcie tytułowej w Biblia, Das ist die gantze heylige Schrift Deutsch, 1550 (VD16: ZV 1483). Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, Bb deutsch 155008. Fot. Württembergische Landesbibliothek, <http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/bsz352174544>

6. Lucas Cranach Młodszy, drzeworytnicza winieta ramkowa z przedstawieniem alegorii Prawa i Łaski na karcie tytułowej w Biblia, Das ist die gantze heylige Schrift Deutsch, 1541 (VD16: B 2712). Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Biblia sacra fol. 32. Fot. Staatsbibliothek zu Berlin – Digitalisierte Sammlungen, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001469500000000>

7. Św. Jan Chrzciel w więzieniu dowiadyuje się o działalności Chrystusa, drzeworyt w *Johann Spangenberg, Postilla Teutsch: Auszlegung der Episteln vnnnd Euangelien, auff alle Sontag vnnnd die Fürnembsten Feste durch das gantze Jar [...], 1550 (VD16: ZV 26781), fol. 10v. Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, 2 Th Pr 220. Fot. Bayerische Staatsbibliothek, https://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb11204941_00032.html*

z alegorią Prawa i Łaski pojawiła się w jego drukach rok później, w edycji postylli Caspara Huberinusa⁶. Jednak Daubmann nie był pierwszym użytkownikiem tego klocka, wcześniej bowiem skorzystali z niego Johann vom Berg i Ulrich Neuber w edycji Biblii Lutra z 1550 r. (il. 5)⁷ Daubmann raczej odkupił od nich matrycę (lub w inny sposób wszedł w jej posiadanie) niż ją pożyczył, ponieważ używał jej później w Królewcu, podczas gdy vom Berg i Neuber w następnych latach odbijali scenę alegorii Prawa i Łaski z innych klocek⁸.

Temat Prawa i Łaski, jeden z najważniejszych w ikonografii religijnej XVI w., powstał – od razu w dwóch wariantach – w kręgu Lucasa Cranacha Starszego pod koniec lat 20.; szybko zyskał wielką popularność w sztuce luteranńskiej, choć pojawiał się także w kręgu innych wyznań chrześcijańskich⁹. Za bezpośredni wzór kompozycji sceny odbijanej w Norymberdze, a później w Królewcu, wypada uznać drzeworyt wiązany z nazwiskiem

⁶ Caspar HUBERINUS, *Postilla Teutsch, Veber alle Sontägliche, vnd der Fürnemsten, Euanglien* (Nürnberg: Hans Daubmann, 1552–1553; VD16: H 5398–5400 i ZV 30481).

⁷ *Biblia, Das ist: die gantze heylige Schrift: Deusch*, tłum. Martin Luther (Nürnberg: Johann vom Berg, Ulrich Neuber, 1550; VD16: ZV 1483).

⁸ Por. kompozycja datowana na 1552 r. na karcie tytułowej: *Biblia, Das ist: die gantze heylige Schrift: Deusch*, tłum. Martin Luther (Nürnberg: Johann vom Berg, Ulrich Neuber, 1554), VD16: B 2736; inna, datowana na 1560 i sygnowana monogramem M.S. na karcie tytułowej: Martin LUTHER, *Kirchen Postilla, Das ist Außlegung der Euangelien an den fürnemesten Festen der Heyligen von Ostern biß auffß Aduent* (Nürnberg: Johann vom Berg, Ulrich Neuber, 1560), VD16: L 5629.

⁹ Por. Miriam Verena FLECK, *Ein tröstlich Gemelde. Die Glaubensallegorie „Gesetz und Gnade“ in Europa zwischen Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Korb: Didymos-Verlag, 2010), s. 600–604 (Studien zur Kunstgeschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, 5).

Am III. Sonntag des Advents.

IX

warten? Jesus antwortet / vnd sprach zu inen: Gehet hin / vnd sagt Johanni wider / was ir sehet vñ höret / Die blinden sehen / vnd die lammen gehen / Die aussetzigen werden reyn / vnd die tauben hören / Die todten stehen auff / vñ den armen wirdt das Euangelium gepredigt / Vnd selig ist / der sich nicht an mir ergert. Da sie hingien / sieng Jesus an zu redē zu dem volck von Johanne / Was seid ir hinauß gegangen in die wüsten zu sehen? Wolt ir ein rhor sehen / das der wind hin vnd her wehet? Oder / was seydt ir hinauß gegangen zu sehen / woltet ihr einen menschen in weichen kleidern sehen? Siche / die da weiche kleider tragen / sind in der Könige heuser. Oder / was seydt ir hinauß gegangen zu sehen? Woltet ihr einen Propheten sehen? Ja ich sag euch / Der auch mehr ist / denn ein Prophet / Denn diser ist's von dem geschriben stehet / Siche / ich sende meinen Engel vor dir her / der deinen weg vor dir bereyten sol.

b iij In

8. Hans Brosamer, Św. Jan Chrzciciel w więzieniu dowiaduje się o działalności Chrystusa (H 1002), drzeworyt w Martin Luther, Haußpostill über die Sonntags- und der fürnembsten Fest-Evangelia, 1549 (VD16: L 4847), fol. IX. Monachium, Bayerische Staatsbibliothek 2 Hom. 283. Fot. Bayerische Staatsbibliothek, https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10144042_00043.html

9. Św. Jan Chrzciciel w więzieniu dowiaduje się o działalności Chrystusa, *drzeworyt w Mikołaj Rej, Świętych słów a spraw Pańskich, które tu sprawował Pan nasz, 1557, fol. 7. Warszawa, Biblioteka Narodowa, SD XVI.F.973. Fot. polona.pl*

10. Św. Jan Chrzciciel w więzieniu dowiaduje się o działalności Chrystusa, *drzeworyt w Johannes Brenz, Pericopae evangeliorum, quae singulis diebus Dominicis publice in Ecclesia recitari solent, 1556 (VD16: B 7809), s. 22. Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Hom. 266. Fot. Bayerische Staatsbibliothek, https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10986424_00034.html*

Lucasa Cranacha Młodszeo, znany z niemieckich i dolnoniemieckich wydań Biblii Lutra od 1541 r. (il. 6)¹⁰ Wprawdzie w pierwowzorze ogień piekielny trawi katolickich duchownych, a jeden z diabłów ma kapelusz kardynalski, podczas gdy w ilustracji Daubmanna brak bezpośrednich aluzji do kleru rzymskokatolickiego¹¹, jednak sam wątek potępienia

¹⁰ *Biblia: das ist: Die gantze Heilige Schrift: Deusch*, tłum. Martin Luther (Wittenberg: Hans Lufft, 1541), VD16: B 2712; zapewne tę właśnie kompozycję reprezentował kolorowany drzeworyt wklejony wtórnie jako karta tytułowa do pierwszego tomu rękopiśmiennego wykazu studentów Albertyny z 1544 r. (*Matrikel der Königsberger Universität*), gdy w 1620 r. oprawiano księgę; FLECK, *Ein tröstlich Gemelde*, nr 52C (tamże dalsze przedstawienia alegorii Prawa i Łaski w Prusach Książęcych: nr 99*, 161*, 195, 281*).

¹¹ Podobnie zresztą we wspomnianych wyżej (przyp. 8) klockach, których używano w oficynie vom Berga i Neubera, gdzie zamiast płomieni wprowadzono motyw paszczy Lewiatana.

pozostał ważnym elementem kompozycji. Zasluguje to na podkreślenie w kontekście użycia matrycy na karcie tytułowej postylli Seehofera/Trepki z 1556 r. Znalazł się tam znamieny dopisek do tytułu, przywołujący przestrożę z Księgi Powtórzonego Prawa: „Napisano w księgach piątych Biblii w rozdz. 18. Ktokolwiek słów jego to jest mesjaszowskich, które będzie powiadał, w imię moje nie będzie chciał słuchać, Ja się mścić będę” (Pwp 18, 19). Cytat ten można odnieść zarówno do treści czy wręcz gatunku utworu, zawierającego kazania do ewangelii, jak i do ikonografii karty tytułowej, na której po jednej stronie grzesznik słucha nauki Jana Chrzciciela, po drugiej zaś jest wtrącany do piekła.

Z Norymbergi pochodzą także klocki, z których odbito drzeworyty towarzyszące poszczególnym perykopom w postylli Seehofera/Trepki. Tym razem jednak Daubmann wydaje się pierwotnym właścicielem serii matryc, które od pierwszych lat swej działalności wykorzystywał do zilustrowania różnych zbiorów kazań: najpierw w zimowej i letniej części postylli Johanna Spangenberg z 1550 r. (il. 7), a następnie we wspomnianej wyżej trzyczęściowej postylli Caspara Huberinus z lat 1552–1553¹². Większość scen jest oparta na niemal identycznych pod względem rozmiarów kompozycjach Hansa Brosamera (ok. 105×142 mm), które po raz pierwszy zostały wydrukowane w zimowej i letniej części *Postylli kościelnej* Lutra wydanej w Lipsku w 1544 r. przez Nicolausa Wolraba¹³. Seria ta stała się wzorem dla kolejnych, a do jej popularności niewątpliwie przyczyniło się wielokrotne używanie klocków. Co istotne, były one wykorzystywane nie tylko w Lipsku, lecz także, od 1549 r., w Norymberdze, czego pierwszym świadectwem jest edycja *Postylli domowej* Lutra, która wyszła spod pras oficyny Johanna vom Berga i Ulricha Neubera (il. 8)¹⁴. W latach 50. cykle ilustracji wzorowanych na kompozycjach Brosamera można znaleźć w postyllach różnych autorów, wydawanych w rozmaitych ośrodkach, czego przykładami są kolejne edycje postylli Reja drukowane w Krakowie przez Macieja Wirzbięte (il. 9)¹⁵, a także niektóre wydania postylli Brenza, które wyszły z frankfurckiej oficyny Petera Braubacha (il. 10)¹⁶.

O ile norymberska proweniencja klocków, które służyły Daubmannowi do ilustrowania zbiorów wydawanych *in folio*, nie budzi wątpliwości, o tyle kwestia wzorów poszczególnych kompozycji ilustrujących perykopy jest bardziej skomplikowana. Seria Brosamera z 1544 r. obejmowała tylko sceny pozwalające zilustrować zimową i letnią część postylli, a zatem nie mogła dostarczyć modeli dla ilustracji perykop na uroczystości świętych, a także – często dołączanych do postyll – rozważań o Męce Pańskiej. W grę wchodziły trzy możliwe rozwiązania tego problemu. Pierwsze polegało na dobraniu odpowiednich scen z innego zestawu. Tak właśnie czynili kolejni użytkownicy matryc z oryginalnymi Brosamerowskimi kompozycjami: Wolrab, a następnie vom Berg i Neuber, którzy w postyllach obejmujących

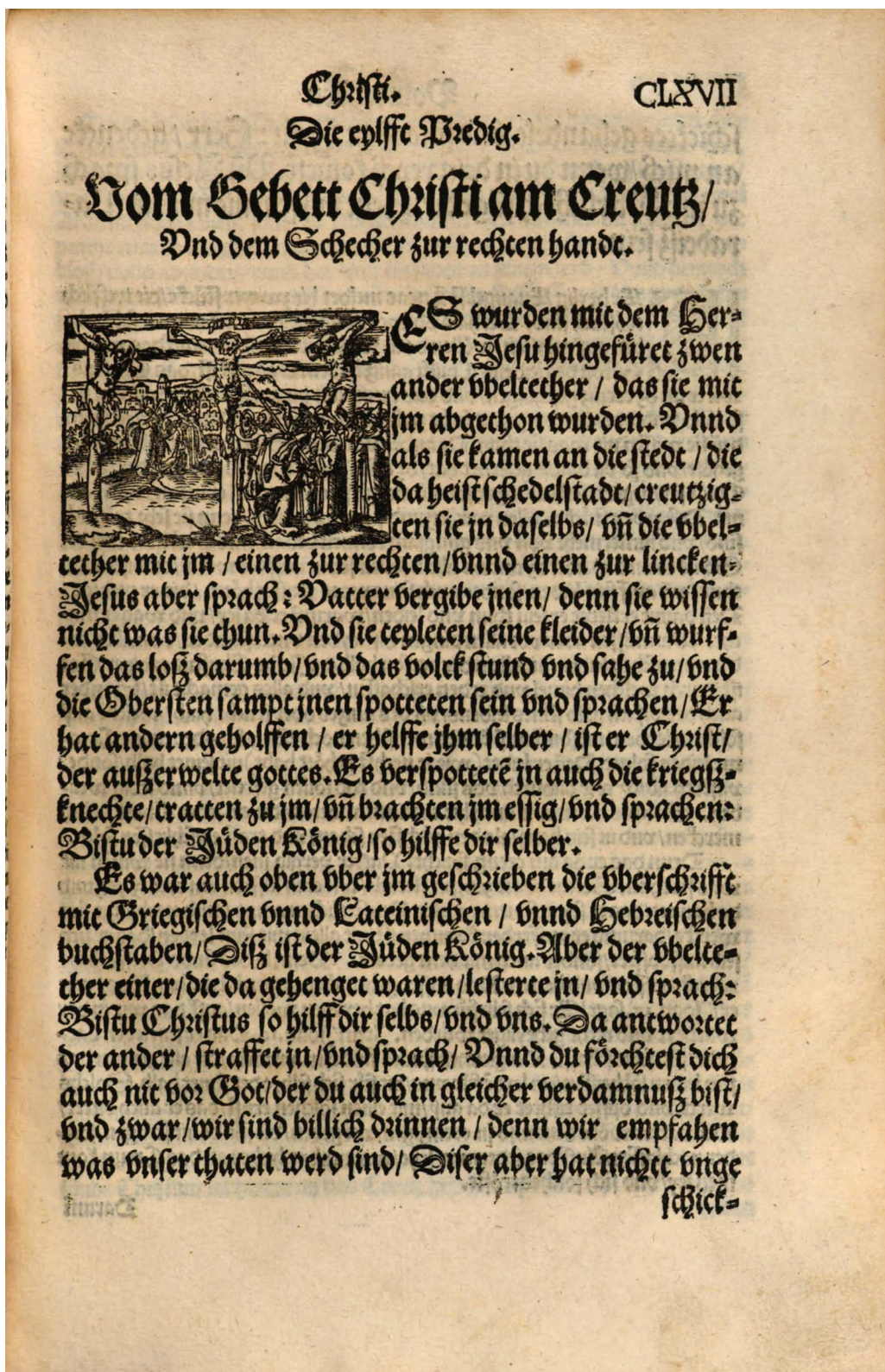
¹² Johann SPANGENBERG, *Postilla Teutsch: Auslegung der Episteln vnnd Euangelien, auff alle Sontag vnnd die Fürnembsten Feste durch das gantze Jar; Für die Jungen Christen, Knaben vnd Meydlein, in Fragstücke verfasst* (Nürnberg: Hans Daubmann, 1550), VD16: ZV 26781.

¹³ *Hans and Martin Brosamer*, oprac. Martin KNAUER, red. Hans-Martin KAULBACH (Ouderkerk aan den IJssel: Sound & Vision Publishers, 2015), nr 1001–1062 (New Hollstein German engravings, etchings and woodcuts, 1400–1700). Martin LUTHER, *Auslegung der Episteln und Evangelien durchs gantze iar* (Leipzig: Nicolaus Wolrab, 1544), VD16: L 5605–5606.

¹⁴ Martin LUTHER, *Haußpostil uber die Sontags und der fürnembsten Fest Euangelia durch das gantze Jar*, red. Veit DIETRICH (Nürnberg: Johann vom Berg, Ulrich Neuber, 1549), VD16: L 4847 i D 1606.

¹⁵ Mikołaj REJ, *Świętych słów a spraw Pańskich, które tu sprawował Pan nasz* (Kraków: Maciej Wirzbięta, 1557).

¹⁶ Johannes BRENZ, *Pericopae evangeliorum, quae singulis diebus Dominicis publice in Ecclesia recitari solent* (Frankfurt/Main: Peter Braubach, 1556), VD16: B 7809–10.

11. Ukrzyżowanie, drzeworyt w Martin Luther, Haußpostill über die Sonntags- und der fürnembsten Fest-Evangelia, 1549 (VD16: L 4847), fol. CLXIIr. Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, 2 Hom. 283. Fot. Bayerische Staatsbibliothek, https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10144042_00359.html

cccxl

Die Dritte Predig/ Die Dritte Predig.

In welcher nicht allein von dem ernstlichen Zorn Gottes wider die Sünd gehandler / Sonder auch von seiner grossen Gnad vnd Barmherzigkeit / die er den Sündern so Buß thun / beweisen will / geredt wirt / Geſhan am Karfreitag zur Vesper zeit.

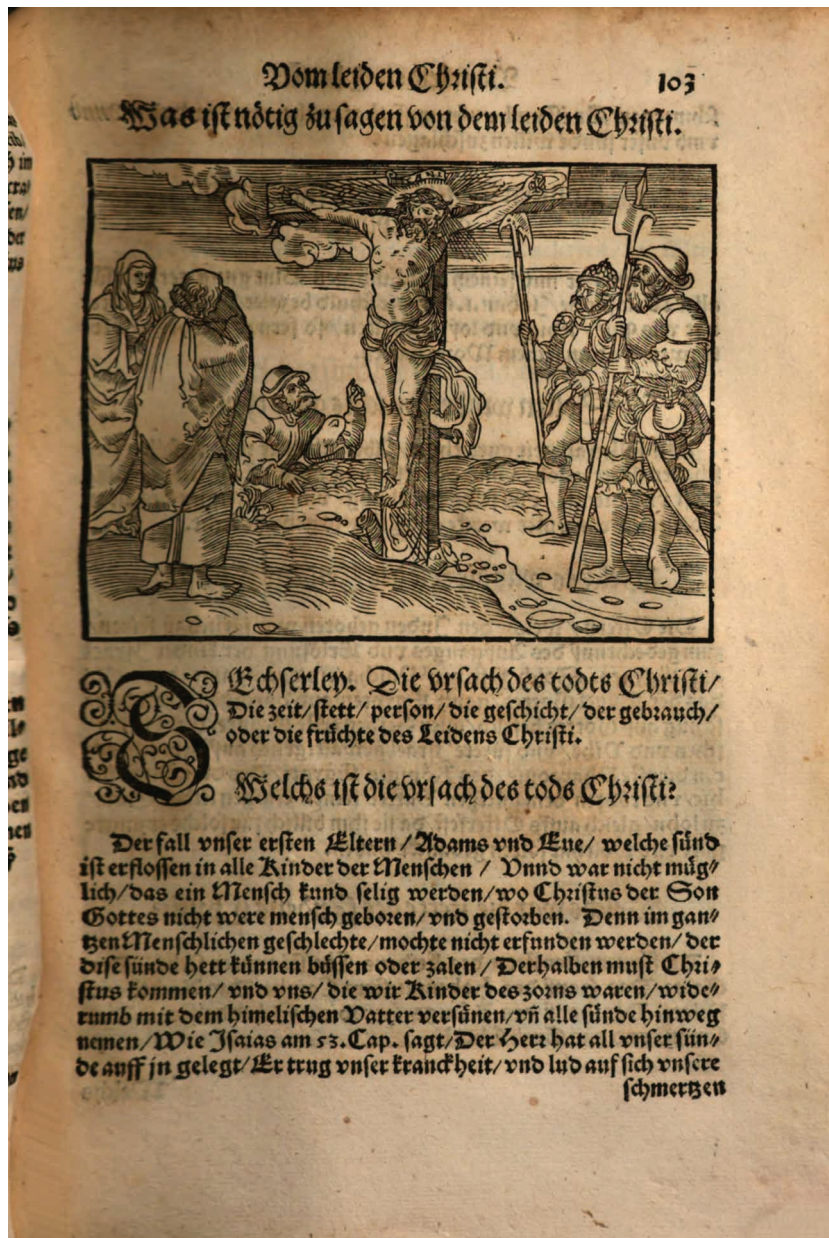

In Allerliebsten in Christo Jesu / Wir sein mit der hülf Gottes / in den Predigten vom Passion Christi / kommen auff das fürnemste / vnd Hauptstück / welches alle Sünder mit höchstem fleiß lernen vñ mercken sollen / Nämlich / wie durch das Leiden vnd sterben vnfers HERRN Jesu Christi / nicht allein erkläret vnd dargeſhan werde der gewaltlich vnd ernstlich Zorn Gottes wider die sünd / sonder auch sein

Man solle den Leuten von dem ernstlichen Zorn Gottes wider die Sünde predigen.

vnaußprechliche Gnad vnd Barmherzigkeit / die er allen Sündern die Buß thun / beweisen vnd erzeigen wil / Vnd ist sonderlich viel daran gelegen / das man dieses stück sehr wol mercke vnd lerne / Dann es sein die Leute gantz leichtfertig worden / das sie auch vmb eines lieblichen schlechten handels willen sündigen / vnd wider Gott handeln / Man kan auch nicht anderst gedencen / dann das sie nicht glauben das sünd ein sünd sey / oder das sie Gott rechnen / vnd mit dem Ewigen sewr belohnen wölle / So vnuerſchampt vnd halstarrig sein sie in den sünden worden. Bedenck nur einer / wie leichtlich sich Adam mit den süßen schmeichelworten seines Weibs habe bereden lassen / das er wider Gottes Gebot sündiget / Neme eins die Euam selbs für sich / so findet er das sie vmb eines geringen lusts willen Gottes Gebot in vergeß gestellt / vnd dasselbig vberfaren hab. Cain hatte kein vrsach zu seinem Bruder / noch dann hat er in auß lauter Neid vmb gebracht. Die Menschen so vor der Sündfluth gelebt / wie sein sie so tieff in die sünd gewatten / sie lieffen sich weder sünd noch schand mehr anſehen / fürten ein Nothlos leben / allein vmb jres lusts willen. Nach der Sündfluth sein die Leut nichts besserer worden / sonder vmb geringer handel willen haben sie wider Gott gesündiget. Die zu Sodoma vnd Gomorra haben Gottes Gebot vnd Befehl allein vmb eines kleinen schlechten wolusts willen / der on das auch nicht lang weret / Gottes Gebot vberfaren. Item vom König Saul lesen wir / das im Gott befohlen habe / das er alles sollte verbannen was der Amaleckiter ware / vnd nichts lassen daruon kommen / Das war ein leicht gebot / dann man offt solches in Kriegszügen on Gottes Wort vnd Befehl thut / vnd in einer Stadt nichts bey leben laffet / Nochdann so sündiget Saul wider solchen Befehl Gottes / allein

12. Ukrzyżowanie, drzeworyt w *Johanes Brenz*, Auszlegung der Euangelien so man durch das gantze Jar auff einen jeden besondern Sonntag in der Kirchen pflegt für zutragen, 1557 (VD16 B 7824), s. cccxl. *Württembergische Landesbibliothek Stuttgart*, HBFa 400. Fot. *Württembergische Landesbibliothek*, <http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/bsz434020761>

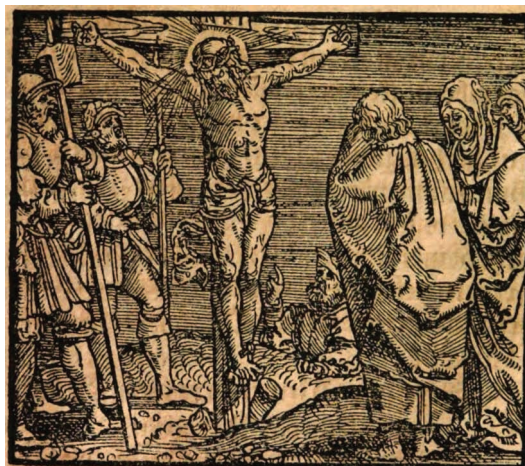
13. Ukrzyżowanie,
drzeworyt w Johann
Spangenberg, Postilla
Teutsch: Auszlegung
der Episteln vnnnd
Euangelien, auff alle
Sontag vnnnd die
Fürnembsten Feste
durch das gantze Jar
[...], 1550 (VD16: ZV
26781), fol. 103.
Augsburg, Staats- und
Stadtbibliothek, 2 Th
Pr 220. Fot.
Bayerische
Staatsbibliothek,
[https://reader.digital-
sammlungen.de/de/fs1/
object/display/
bsb11204941_00213.html](https://reader.digital-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11204941_00213.html)

także część świąteczną lub kazania pasyjne łączyli tę serię z mniejszymi drzeworytami, odbijanymi z klocków pochodzących z innych zestawów, które mieli w swoich oficynach (il. 11)¹⁷. Drugim wyjściem była rezygnacja z ilustracji w kontekście kazań pasyjnych i świątecznych. Na to początkowo zdecydował się Braubach, którego łacińska edycja postylli Brenza z 1556 r. została wzbogacona drzeworytami, ale towarzyszą one tylko niedzielom roku liturgicznego, a kazania na Wielki Tydzień pozostały nieilustrowane. Jednak w kolejnej edycji tej postylli, a także w jej przekładzie na język niemiecki, Braubach wprowadził dwa dodatkowe drzeworyty: scenę kazania i komunii w kontekście homilii na Wielki Czwartek oraz Ukrzyżowanie w kontekście kazań pasyjnych (il. 12)¹⁸. Tym sa-

¹⁷ Np. w edycji *Postylli domowej* Lutra z 1549 r. (zob. przyp. 14) oprócz matryc Brosamera vom Berg i Neuber wykorzystali klocki ok. 60×68 mm (używane od 1544 r.) i 70×50 mm (używane od 1545 r.).

¹⁸ Johannes BRENZ, *Pericopae evangeliorum, quae singulis diebus Dominicis publice in Ecclesia recitari solent* (Frankfurt/Main: Peter Braubach, 1557/1558), VD16: B 7812, s. 349 i 412; Id., *Auszlegung der Euangelien so man durch das*

14. Hans Brosamer, Ukrzyżowanie (H 860),
drzeworyt w Jacob Otther, Betbüchlin, für
allerley gemein anligen der Kirchen, 1548
(VD16: O 1465), fol. B3v. Wiedeń,
Österreichische Nationalbibliothek,
B 77.Ee.302 ALT PRUNK. Fot. Österreichische
Nationalbibliothek, [http://data.onb.ac.at/rep/
10A77B3B](http://data.onb.ac.at/rep/10A77B3B)

15. Ukrzyżowanie, drzeworyt
w Michael Caelius, Ein danck,
Beicht und Betbüchlein für Kinder
und einfeltiche Christen, 1550
(VD16: C 1820), fol. Iiiiv.
Monachium, Bayerische
Staatsbibliothek, Asc. 1028.
Fot. Bayerische Staatsbibliothek,
[http://daten.digital-
sammlungen.de/bsb00019316/
image_137](http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00019316/image_137)

mym zastosował rozwiązanie trzecie, polegające na rozbudowaniu pierwotnego cyklu. Taką właśnie drogą od początku konsekwentnie szedł Daubmann. O uzupełnienie serii opartej na kompozycjach Brosamera o sceny pasyjne zadbał on już wtedy, gdy przystępował do edycji

Kazanie

znalazł tey drogi / abo me-
 stkiego abo niewieściego
 stanu osoby iŝ by te powią-
 zane do Hierusalem przy-
 wiodł / I gdy iechał wdro-
 ge / przytrafiło sie / iŝ sie
 przybliżał do Damasku /
 y wnet błysnęła okolo nie-
 go światłość nieba y u-
 padł na ziemię / słyŝał
 głos / ktory tak do niego mowil: Saul Saul / czemu
 mie naieżdżasz y przesładujesz. A on rzekł: Ktos iesth
 Panie. A Pan rzekł: Jam iesth Iesus / ktorego thy
 przesładujesz / Trudno iesth tobie przeciwko boicom
 wyrsgać. Ten drżąc y żumiałyŝy sie rzekł: Panie co
 mi kazeŝ czynić. A Pan do niego: Wstań y wnidź do
 miasta y bedziec powiedziano co masz czynić / A oni me-
 żowie ktorzy iechali sniem wdroge stali poleknałyŝy sie /
 słyŝac głos / ale nikogo nie widżac. I wstał Sawel z
 ziemię y otworzyłyŝy oczy nikogo nie widdział / ale go za
 rękę wiodac wprowadzili do Damasku / y był tak przes
 trzy dni niewidżacz / y nie iadł ani pil. A był niektoy
 żwolemit w Damasku imieniem Ananias / y rzekł do
 niego przes widzenie Pan Ananiasu. A on rzekł: Oto
 ia Panie. A Pan do niego: Wstań a idź wulice / ktora
 żowa prosta / y szukay w domu Judasowym Sawla /
 ktory imie ma Tarsensis / bo oto prosby czyni. I widdział
 przes widzenie meza imieniem Ananiasa / a on wchodzil
 y kładł nań rękę / iŝby przywrztał. I odpowiedzial Ana-
 nias: Panie / Słyŝalem od wiele ich o tym mezu / iako
 wiele

Das wir auch von sünden beke-
ret/dich alle zeit loben vnd ehren/
Durch den selben deinen Son
Ihesum Christum/Amen.

Gebet nach der predig.

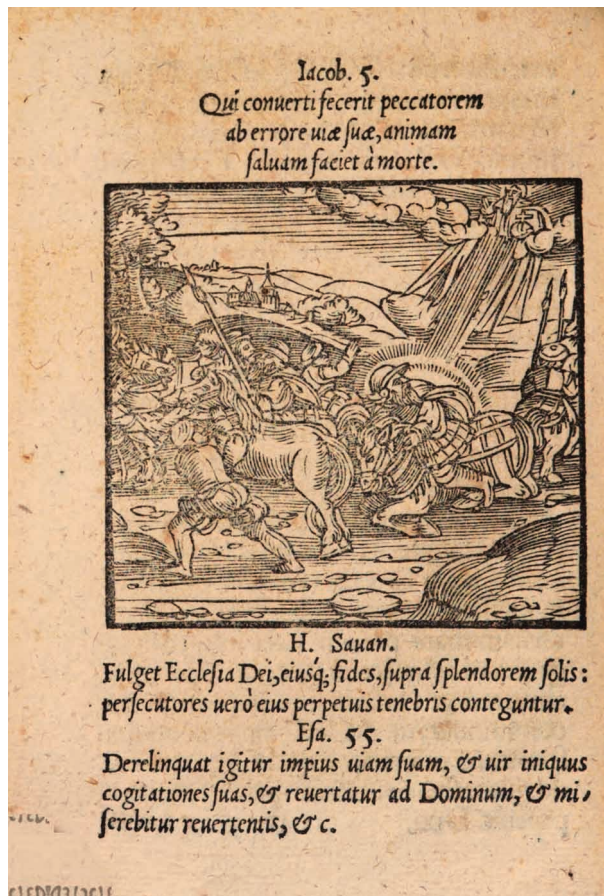
Herz Gott hymliſcher Vater
ter/der du den heiligen Pan
P in lum

17. Nawrócenie św. Pawła,
drzeworyt w *Michael Caelius*, Ein
danck, Beicht und Betbüchlein für
Kinder und einfeltiche Christen,
1550 (VD16: C 1820), fol. Piiir.
Monachium, Bayerische
Staatsbibliothek, Asc. 1028. Fot.
Bayerische Staatsbibliothek, [http://
daten.digital-sammlungen.de/
bsb00019316/image_233](http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00019316/image_233)

postylli Spangenbergą w 1550 r. (il. 13), a kolejne elementy wprowadził w postylli Hube-
rinusa z lat 1552–1553.

Zarówno łączenie różnych cykli w obrębie jednego druku, jak i stopniowe rozbudowy-
wanie repertuaru używanych matryc rodzi jednak pytanie o źródła scen uzupełniających
serię główną – a więc w tym przypadku serię Brosamera z 1544 r. Dodatkowe elementy,
które od początku pojawiają się w drukach Daubmanna, również są oparte na Brosame-
rowskich wzorach. Brosamer opracował mianowicie zestaw kompozycji o znacznie
mniejszych rozmiarach (ok. 70×60 mm) z myślą o obszernym cyklu obejmującym najważ-
niejsze wydarzenia opisane w Biblii. W przypadku większości scen odwołujących się do
wydarzeń, o których opowiadają perykopy odczytywane w kolejne niedziele roku litur-
gicznego – a więc zawarte w zimowej i letniej części postylli – po prostu skopiował,
z pewnymi uproszczeniami, swe wcześniejsze kompozycje. Poza tym jednak wypracował
wiele nowych inwencji, pozwalających zilustrować te epizody ewangeliczne, które były
przypominane w uroczystości zawarte w świątecznej części postylli, lub rozważane

gantze Jar auff einen jeden besondern Sonntag in der Kirchen pflegt für zutragen, tłum. Jacob Gräter (Frankfurt/Main:
Peter Braubach, 1557), VD16: B 7824, s. cccvi i cccxl.

18. Nawrócenie św. Pawła, drzeworyt w Erasmus Rotenbucher, *Oratio paraenetica*, 1551 (VD16: R 3198), fol. B3v. Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, 18.Aa.121 ALT PRUNK. Fot. Österreichische Nationalbibliothek, <http://data.onb.ac.at/rep/103AAEB5>

w Wielkim Tygodniu. Cykl ten został po raz pierwszy opublikowany w komplecie dopiero w 1551 r.¹⁹, ale znaczna część matryc musiała być gotowa wcześniej, a wiele z nich zostało użytych już w 1548 r. (il. 14)²⁰. Na odpowiedniej scenie z tego właśnie cyklu oparte jest Ukrzyżowanie dodane do zestawu Braubacha w 1557 r. (il. 12) Analogiczną kompozycję można znaleźć także w drukach Daubmanna (il. 13), gdzie jednak scen pasyjnych jest znacznie więcej i pojawiają się one od 1550 r., a więc zanim mały cykl Brosamera został wydany w całości. W postylli Huberinusa z 1552 r. dołączyły do nich sceny „święteczne” i taki zestaw matryc zabrał Daubmann do Królewca, gdzie odbił z niego ilustracje w postylli Seehofera/Trepki.

Seria matryc Daubmanna tworzy więc spójny cykl ikonograficzny, a równocześnie cechuje się jednolitością rozmiarów oraz stylu. W konsekwencji jednak skala jej możliwych zastosowań była stosunkowo wąska. Tematycznie sceny pasowały wyłącznie do tekstów o charakterze religijnym, przede wszystkim postyll, ewentualnie innego rodzaju zbiorów kazań. Z kolei rozmiary ograniczały potencjalne wykorzystanie matryc do druków *in folio*, ewentualnie *in quarto*. Mimo to Daubmann konsekwentnie rozbudowywał ten zestaw, choć miał w swym zasobie serię mniejszych klocków zawierającą sceny typowe dla świę-

¹⁹ *Novi testamenti Iesu Christi historia una cum alijs quibusdam Iconibus* (Frankfurt/Main: Hermann Gülfferich 1551), VD16: B 2563. W tym samym roku ukazał się też cykl starotestamentowy *Biblia Veteris Testamenti et Historiae, Artificiosis picturis effigiata: Biblische Historien, Künstlich Fürgemalet* (Frankfurt/Main: Hermann Gülfferich, 1551), VD16: B 2556.

²⁰ Jacob OTTHER, *Betbüchlin, für allerley gemein anligen der Kirchen* (Frankfurt/Main: Hermann Gülfferich, 1548), VD16: O 1465.

tecznej części postylli. Świadczy o tym wydany w 1550 r. *in octavo* zbiór *Ein danck, Beicht und Betbüchlein für Kinder und einfeltiche Christen* Michaela Caeliusa (il. 15)²¹. Wcześniejszym użytkownikiem większości zastosowanych tam matryc był erfurcki drukarz Melchior Sachse²². Trudno orzec, czy w 1550 r. podarował on, odsprzedał czy też tylko wypożyczył ten zestaw Daubmannowi, jakkolwiek jednak było – wkrótce zmarł (1551), a matryce pozostały w Norymberdze, następnie zaś i one trafiły do Królewca. Tu Daubmann używał pojedynczych elementów z tej serii w drukach małoformatowych, głównie na kartach tytułowych, ale nie odbijał z nich ilustracji w tomach *in folio*.

Rodzi się kwestia, czy decyzja raczej o uzupełnieniu cyklu opartego na serii Brosamera z 1544 r. niż o skombinowaniu jej z serią małoformatową wynikała z pobudek estetycznych. Kategoryczna odpowiedź na tak postawione pytanie jest oczywiście niemożliwa, choćby ze względu na zdecydowanie zbyt skąpy materiał empiryczny, sprowadzający się do raptem kilku druków, w których Daubmann użył większych matryc. Niemniej pewnym wskaźnikiem byłaby konsekwencja w rozłącznym używaniu obu serii. Konieczne jest tu pewne zastrzeżenie: o ile jest oczywiste, że seria w większym formacie nie mogła być odbijana w drukach *in octavo*, o tyle ta mniejsza z powodzeniem mogłaby znaleźć zastosowanie w drukach *in folio*. Co więcej, byłoby to zgodne z powszechną praktyką, o czym świadczą choćby przywołane wyżej przykłady Wolraba oraz vom Berga i Neubera (il. 11). Daubmann jednak nigdy nie włączył żadnej sceny z cyklu odziedziczonego po Sachsem do dekoracji tomów wydawanych *in folio*. O ile jednak wydrukowane w Norymberdze postylle Spangenberg i Huberiusa są całkiem jednolite pod względem wyposażenia graficznego, o tyle w Królewcu Daubmann nie był już tak konsekwentny. Wprawdzie wciąż nie łączył dwóch cykli, ale w postylli Seehofera/Trepki zilustrował perykopę na uroczystość Nawrócenia św. Pawła drzeworytem z małej matrycy (il. 16). Nie pochodziła ona z zestawu Sachsego, który również obejmował tę scenę (il. 17), ale należała do zasobów zgromadzonych przez Daubmanna w pierwszych latach działalności w Norymberdze, o czym świadczy jej użycie w małoformatowym druku z 1551 r. (il. 18)²³

Postylla Seehofera/Trepki uzyskała więc wyposażenie graficzne, które ma pewne rysy szczególne, ale zasadniczo nie wyróżnia się na tle ówczesnej produkcji w Rzeszy. W Prusach jednak druk ten długo pozostawał ewenementem. Pod względem bogactwa dekoracji dorównała mu dopiero *Postylla domowa* Lutra w przekładzie Hieronima Maleckiego – przedsięwzięcie, które zainicjował Daubmann, a do końca doprowadzili jego spadkobiercy w 1574 r.²⁴ W edycji tej po raz kolejny można zobaczyć zarówno winiętę ramkową z alegorią Prawa i Łaski (na kartach tytułowych części letniej i świątecznej), jak i cykl ilustracji poszczególnych perykop, w którym zdecydowana większość scen została odbita z klocków przywiezionych z Norymbergi. Znacznie szybciej godnej konkurencji doczekał się Daubmann w Krakowie, gdzie w początkach 1557 r. u Macieja Wirzbięty ukazało się pierwsze wydanie postylli Mikołaja Reja²⁵. Pod względem bogactwa dekoracji jest ono

²¹ Michael CAELIUS, *Ein danck, Beicht und Betbüchlein für Kinder und einfeltiche Christen* (Nürnberg: Hans Daubmann, 1550), VD16: C 1820.

²² Veit DIETRICH, *Summaria* (Erfurt: Melchior Sachse, 1548), VD16: D 1631.

²³ Erasmus ROTENBUCHER, *Oratio paraenetica* (Nürnberg: Hans Daubmann, 1551), fol. B3v (VD16: R 3198).

²⁴ Martin LUTHER, *Postilla domowa. To yest: Kázania ná Ewángelie Niedzielne y przednieysze Swiętá, tak yáko ye [...] Marćin Luther přes celý Rok [...] kazał, z nápisáných ksiąg [...] Georgiusá Rorera, ktore on ná každý rok, tak yáko ye sam D. Marćin Luther kazał [...] spisał y wespótek zebrał [...]*, tłum. Hieronim Malecki (Królewiec: dziedzice Hansa Daubmanna, 1574), VD16: L 4901.

²⁵ REJ, *Świętych słów a spraw Pańskich, które tu sprawował Pan nasz*.

19. Okładzina górna oprawy Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611).
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

20. Wycisk plakiety z przedstawieniem Zmartwychwstałego Chrystusa triumfującego nad śmiercią na okładzinie górnej oprawy Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

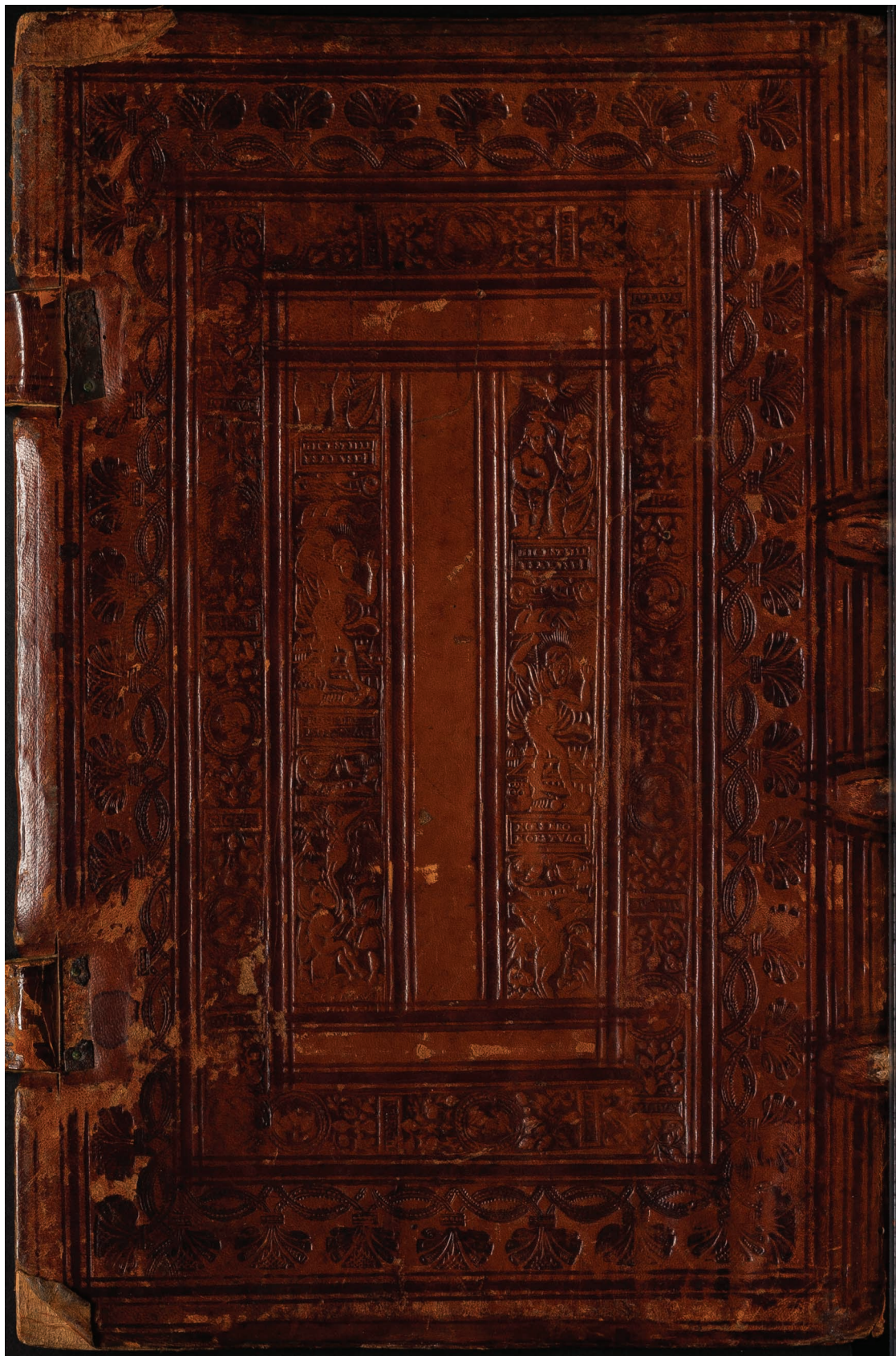
porównywalne z postyllami drukowanymi przez Daubmanna, a głównym – choć nie jedynym – źródłem inspiracji drzeworytów ilustrujących poszczególne perykopy były, jak wspomniano, te same Brosamerowskie wzory (zob. il. 8–9)²⁶. Analogie między drukami Daubmanna i Wirzbięty są o tyle istotne, że właśnie Rzeczpospolita była głównym rynkiem zbytu polskojęzycznych druków wydawanych w Królewcu. To z kolei skłania do spojrzenia na postyllę Seehofera/Trepki jako na produkt funkcjonujący na rynku księgarskim i oczekujący swych potencjalnych nabywców.

Wolumin, który zachował się w Herzog August Bibliothek, daje pewien wgląd i w ten aspekt, przy czym konieczne jest zastrzeżenie, że – jak zaznaczono na wstępie – pozostaje on jedynym znanym egzemplarzem edycji postylli Seehofera/Trepki datowanej na 1556 r. Inaczej niż zdecydowana większość XVI- i XVII-wiecznych tomów z kolekcji Augusty, ten nie został oprawiony na miejscu w biały pergamin, lecz zachował pierwotną oprawę z desek obciągniętych brązową skórą (il. 19). Reprezentuje ona typ występujący powszechnie w połowie XVI w. Oprócz pojedynczych motywów dekoracyjnych, ornamentu palmetowo-arkadkowego i tralkowego, obie okładziny zdobią przedstawienia figuralne. Na górnej, poniżej napisu *POSTILLA POLS(ka)*, znajduje się wycisk plakiety z wyobrażeniem, obecnie częściowo zatartym, Zmartwychwstałego Chrystusa triumfującego nad śmiercią (47×86 mm) (il. 20). Został on umieszczony dość nieporadnie w zwierniadle oprawy, bez zachowania równych odległości czy choćby równoległości wobec ram radełkowych i linii strychulcowych. Na obu okładzinach powtarza się dekoracja radełkowa (szer. 22 mm) z czterema scenami chrystologicznymi opatrzonymi inskrypcjami. Kolejno pojawiają się: Zwiastowanie (*VIRGO MARI[a] // DEI MATER*), Chrzt Chrystusa (*HIC EST FILI/VS MEVS DI[lectus]*), wizerunek Zmartwychwstałego Chrystusa triumfującego nad śmiercią (*MORS ERO / MORS TVA O*) oraz alegoria Prawa i Łaski (*ECCE AGNVS / DEI QVI TOL[lit]*). (il. 20) Na dolnej okładzinie (il. 22) znajduje się ponadto dekoracja radełkowa (szer. 17 mm) z medalionami zawierającymi popiersia Juliusza Cezara (*IULIVS*), Wergiliusza (*VIRGIL[ius]*), Cycerona (*CICER[o]*), Owidiusza (*OVIDIV[s]*); po obu stronach ostatniego medalionu znajdują się bardzo słabo czytelne inicjały C–P. (il. 23).

Zanim przejdziemy do kwestii autorstwa oprawy, kilka słów warto poświęcić jej ikonografii. Scena na plakiecie stanowiącej centralny element dekoracji górnej okładziny (il. 20) znajduje wiele analogii w ówczesnym introligatorstwie. W literaturze tegumentologicznej podobne kompozycje

²⁶ Rozmiary ok. 140×110 mm. Na temat wzorów zob. Grażyna JURKOWLANIEC, „Wilczy pasterze i smoczy ogon. Przestroga przed fałszywymi prorokami w postylli Mikołaja Reja”, w: *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, red. Agnieszka BARTOSZEWICZ, Andrzej KARPIŃSKI, Maciej PTASZYŃSKI, Andrzej ZAKRZEWSKI (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020), s. 204–220.

21. Wycisk radełka ze scenami chrystologicznymi na okładzinie górnej oprawy *Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611)*. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

22. Okładzina dolna oprawy Postilli Arsatiusa Seehofera, 1556 (VD16: E 4611).
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

zwykle są określane jako Zmartwychwstanie, choć, ściśle rzecz biorąc, wyobrażają one Chrystusa Zmartwychwstałego depczącego szkielet i smoka. Plakieta nie ukazuje zatem wydarzenia, lecz raczej alegorycznie ujmuje jego sens, a kompozycja wyrasta z dawnej tradycji przedstawień Chrystusa zwyciężającego złe moce, zgodnie z zapowiedzią zawartą w Ps 91 (90), 13²⁷. Werset ten został wprost odniesiony do Chrystusa m.in. w jednym z wczesnych kazań Lutera²⁸. Przedstawienia Zbawiciela depczącego istoty uosabiające złe moce cieszyły się sporą popularnością w XVI w., głównie – choć nie wyłącznie – w środowiskach luterańskich²⁹. Funkcjonowały zarówno jako osobny temat, jak i jako motyw, np. w obrębie alegorii Prawa i Łaski, a także w sekwencjach scen – co każe poświęcić nieco uwagi radełku ze scenami chrystologicznymi (il. 20).

W wielu XVI-wiecznych opracowaniach pojawiają one się w takiej samej kolejności, jaką można zaobserwować w analizowanym dziele, i są opatrywane podobnymi inskrypcjami. Wyjątkiem jest scena Zwiastowania, której w oprawie postylli Seehofera/Trepki towarzyszy napis identyfikujący Marię jako dziewicę i Matkę Boga, podczas gdy w większości analogicznych radełek w tym miejscu pojawia się cytat z proroctwa Izajasza *Ecce virgo concipiet* (Iz 7, 14)³⁰. Następny segment, poświęcony tematowi chrztu Chrystusa, znajduje wiele analogii w różnych środowiskach, zarówno jeśli chodzi o przedstawienie figuralne, jak i napis *Hic est filius meus dilectus* (Mt 3, 17; Mk 1, 11; Łk 3, 22, por. J 1, 33–34). Od utrwalonych schematów nie odbiega też scena kolejna, opatrzona inskrypcją *Ero mors tua, o mors* (Oz 13, 14), a ukazująca znów nie tyle Zmartwychwstanie, ile Chrystusa triumfującego nad śmiercią. Wreszcie ostatnia scena radełka, zwykle rozpoznawana przez badaczy jako Ukrzyżowanie, w istocie przedstawia nagiego mężczyznę siedzącego pod krzyżem, po którego dwóch stronach stoją dwaj inni mężczyźni; zza jednego z nich, po lewej stronie, wylania się wąż miedziany wywyższony na palu, inskrypcja zaś przywołuje słowa wypowiedziane przez Jana Chrzciciela, wskazującego na Chrystusa jako Baranka Bożego, który gładzi grzechy świata (*Ecce agnus Dei qui tollit peccata mundi*, J 1, 29). Wszystko to każe uznać scenę za zredukowane przedstawienie alegorii Prawa i Łaski, reprezentujące jednak inny wariant niż ten, którego przykładem jest drzeworyt na karcie tytułowej postylli Seehofera/Trepki³¹.

Kolejność scen i raczej alegoryczny niż narracyjny charakter dwóch ostatnich przedstawień radełka chrystologicznego przekonują o tym, że zebrane tam motywy nie tworzą ciągu chronologicznego. Nie tyle ilustrują one wybrane wydarzenia z życia Chrystusa, ile unaocniają główne aspekty jego natury i misji. Zwiastowanie – moment, w którym Duch spoczął na Marii – zwraca uwagę na jej dziewicze macierzyństwo, ale przede wszystkim przywołuje dogmat Wcielenia, a więc ludzkiej natury Chrystusa. O naturze boskiej przypomina chrzest – moment objawienia całej Trójcy Świętej, kiedy Ojciec jednoznacznie

²⁷ Najśłynniejszym wczesnym przykładem jest mozaika z V/VI w. w przedsionku kaplicy arcybiskupiej w Rawennie.

²⁸ Martin LUTHER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, t. 10.3: *Predigten 1522* (Weimar: Hermann Böhlau, 1905), s. 138.

²⁹ Przykładem jest malowidło na awersie prawego skrzydła tryptyku w Skolitach z 1557 r.; zob. Grażyna JURKOWLANIEC, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie* (Kraków: Universitas, 2017), s. 42–43.

³⁰ Wyjątki: Edmundas LAUCEVIČIUS, *XV–XVIII a. knyga árišimai Lietuvos bibliotekose* (Vilnius: Lietuvos TSR mokslo akademijos Centrinė biblioteka, 1976), il. 267 (*VIRGO MA[ria]*); Christine PORR, *Lehrhafte Buchgewänder. Die Historische Bibliothek in Quedlinburg und ihre Sammlung lutherisch geprägter Bucheinbände des 16. Jahrhunderts*, The University of Western Australia, 2017, niepublikowana dysertacja, kat. nr 32, il. 43 (*VIRGO MAR[ia]*), https://api.research-repository.uwa.edu.au/portalfiles/portal/21018193/THESIS_DOCTOR_OF_PHILOSOPHY_PORR_Christine_2017.pdf.

³¹ Ostatnio na temat głównych wariantów i ewolucji tematu: FLECK, *Ein tröstlich Gemelde*, s. 16–93.

wskazał na swego Syna, na którego zstąpił Duch Święty. Potwierdzeniem pełni boskiej natury Chrystusa jest jego triumf nad śmiercią w momencie zmartwychwstania, jednocześnie stanowiący obietnicę życia wiecznego dla wiernych. Wątek soteriologiczny rozwija scena ostatnia, przywołująca moment Ukrzyżowania, przede wszystkim jednak unaoczniająca sens ofiary Chrystusa, a jednocześnie stanowiąca rodzaj napomnienia dla wiernych. Scena ta jest więc także konkluzją programu, którego tezą byłoby przypomnienie, że głównym powodem przyjęcia ludzkiego ciała przez bożego Syna była potrzeba odkupienia grzechu popełnionego przez pierwszych ludzi.

Plakietka z Chrystusem zmartwychwstałym i radełko ze scenami chrystologicznymi tematycznie pasują do gatunku i treści utworu, znajdują też rozwinięcie w dekoracji karty tytułowej. Nie sposób wytyczyć podobny związek w przypadku radełka z popiersiami pisarzy antycznych. Trzeba jednak zastrzec, że motywy dekoracyjne stosowane przez XVI-wiecznych introligatorów – zwłaszcza radełka – nie zawsze wiązały się z treścią powierzanych im druków. Pewne decyzje zależały oczywiście od zasobu, jakim dysponował dany warsztat. Pod tym względem repertuar narzędzi wykorzystany do dekoracji omawianej oprawy jest dość typowy. Podobne elementy dekoracji – w szczególności ramy radełkowe ze scenami chrystologicznymi i wizerunkami pisarzy antycznych – można spotkać w licznych ośrodkach niemieckich, m.in. w Brunszwiku, a także w Królewcu³². Omawiana oprawa nie powstała jednak ani w Dolnej Saksonii, ani w Prusach. Napis *POSTILLA POLS(ka)* wskazuje na to, że jej twórca (lub zleceniodawca) posługiwał się językiem polskim, co każe szukać go w Rzeczypospolitej. Istotnie, wyciski z tych samych dwóch radełek znajdują się także na oprawach przypisywanych Melchiorowi Neringowi (zm. 1587)³³. Inicjały C–P,

³² Liczne przykłady niemieckich opraw zostały zebrane w bazie *Einbanddatenbank* (<https://www.hist-einband.de/>), gdzie np. stosunkowo bliską analogią radełko ze scenami chrystologicznymi (224×21 mm), datowane na 1557 r. i sygnowane przez monogramistę H.K. działającego w Brunszwiku; zob. Konrad HAEBLER, *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*, t. 1 (Leipzig: O. Harrassowitz, 1928), s. 13–18 (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 41); Hermann HERBST, „Braunschweigische Buchbinder des 16. Jahrhunderts”, w: *Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Konrad Haebler zum 80. Geburtstag am 29 Oktober 1937 gewidmet*, red. Ise SCHUNKE (Leipzig: O. Harrassowitz, 1937), s. 274–310, zwł. s. 286–288 (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 46). W Królewcu bardzo bogatym repertuarem narzędzi dysponował Kaspar Angler; zob. Ernst KUHNERT, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810* (Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1926), Anhang: Der Königsberger Bucheinband im XVI und XVII Jahrhundert, zwł. s. 269–292.

³³ Jan SÓJKA, „Nehring, Melchior”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22 (Wrocław: Ossolineum, 1977), s. 657–658; Maria ŚWIEŻAWSKA, „Introligatorzy poznańscy w wieku XVI”, *Ekstribis* 7 (1925), s. 71–89, zwł. s. 78; Maria WOJCIECHOWSKA, *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.* (Poznań: Fiszer i Majewski. Księg. Uniw., 1927), s. 49–56; Zygmunt MOCARSKI, *Książka*

23. Wycisk radełka z popiersiami autorów antycznych, okładzina dolna oprawy *Postilli Arsatiusa Seehofera*, 1556 (VD16: E 4611). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

obecnie słabo widoczne na wyciskach radełka z popiersiami autorów antycznych (il. 23), są hipotetycznie odnoszone do poznańskiego księgarza Krzysztofa Patruusa (zm. 1586)³⁴. Także w Poznaniu rozpoczynał swoją działalność Nering, który co najmniej od 1559 r. działał tam jako introligator, a od 1577 r. prowadził własną drukarnię, rok później przeniósł się do Grodziska, a w 1581 r. osiadł w Toruniu.

Nie wchodząc tu w szczegóły dyskusji o wyznaniu samego Neringa, a także o jego działalności jako drukarza, wypada skupić się na jego pracach introligatorskich³⁵. Wykonywał je dla różnych zleceniodawców, a najbardziej znanymi klientami byli z jednej strony poznańscy jezuita, z drugiej zaś – przywódca wielkopolskich luteranów Erazm Glicznier³⁶. Ten ostatni był np. właścicielem egzemplarza kolońskiej edycji *Tomus primus Conciliorum...* Suriusa z 1567 r. w oprawie Neringa z 1572 r., dekorowanej tymi samymi dwoma radełkami, których wyciski można znaleźć w egzemplarzu z Wolfenbüttel³⁷. Radełko z wizerunkami autorów antycznych i inicjałami C–P zostało też użyte w przypisywanej Neringowi oprawie antwerpskiej edycji *Annales* Cezarego Baroniusza z 1597 r.³⁸ Pragmatyczne raczej niż konfesyjne podejście Neringa do rzemiosła potwierdzają różne przypadki użycia radełka ze scenami chrystologicznymi. Pojawia się ono w oprawie *De vitis, sectis et dogmatibus omnium haereticorum* Gabriela Du Préau w kolońskiej edycji z 1569 r. z kolekcji opata trzemeszńskiego Aleksandra Mielińskiego³⁹ oraz w półskórkowej oprawie *Ordnungen Herzog Ernsten Albrechten... Moritzen und... Augusten... so ihre Chur und Fürstliche Gnade in Sachen Policej, Visitation, Hoffgerichte und andere notwendige Articul...*, których kolejne trzy tomy zostały wydane w Dreźnie w latach 1583–1586, a należały do burmistrza toruńskiego Henryka Strobanda (1548–1609)⁴⁰. O ile jednak w przypadku kilku wymienionych tomów w oprawach Neringa znani są pierwotni właściciele, o tyle wczesne losy omawianego egzemplarza postylli, który ostatecznie trafił do Wolfenbüttel, nie są jasne.

Trudno orzec, kto, gdzie i kiedy nabył egzemplarz postylli Seehofera/Trepki, a także kto, gdzie i kiedy polecił go oprawić. Ogólniejszą kwestię dostępności książki naświetlają

w *Toruniu do roku 1795. Zarys dziejów* (Toruń: Zarząd Miejski, 1934). Jak dotąd nie udało się zidentyfikować innego przykładu użycia przez Neringa plakiety z Chrystusem zmartwychwstałym, którą wyciśnięto na omawianej oprawie z Herzog August Bibliothek. Za informację na ten temat dziękujemy Aleksandrze Wajnert. Nering używał natomiast innej plakiety z tym samym tematem; Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BK1547 i BK1599. Za wskazanie tych opraw dziękujemy Michałowi Muraszce.

³⁴ Jan SÓJKA, „Patruus, Krzysztof”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25 (Wrocław: Ossolineum, 1980), s. 340–341.

³⁵ MOCARSKI, *Książka w Toruniu do roku 1795*, s. 36, przyp. 167 (tamże spis sygnatur opraw Neringa rozpoznanych przez Kazimierza Piekarskiego).

³⁶ *Ibid.*, s. 27, przyp. 120 (Książnica Kopernikańska, M. fol. 47–49, N. fol. 8, 50, 51, 54, 56–59, 82).

³⁷ Toruń, Książnica Kopernikańska, sygn. 112508 (M. fol. 47); Arkadiusz WAGNER, „Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna *terra incognita*”, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. Michał BŁASZCZYŃSKI et al. (Poznań: Stowarzyszenie Historyków Sztuki. Oddział w Poznaniu, 2013), s. 68–84, tu il. 3; *Oprawy książkowe XIV–XVIII wieku w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu*, cz. I: *Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk*, kat. wyst., Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, red. Arkadiusz WAGNER, Beata MADAJEWSKA, Anna MAZERSKA (Toruń: Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa UMK, 2018), kat. 21.

³⁸ Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 47970, III/2, <https://ptpn.locloud.pl/items/show/4619>.

³⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BK 5932. Michał MURASZKO, „Neringowskie oprawy trzech druków z księgozbioru opata trzemeszńskiego Wojciecha Mielińskiego”, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 67 (2017), s. 211–220 https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/536522/NDIGOC013629_2017.pdf; *Id.*, „Oprawy trzech ksiąg opata trzemeszńskiego Aleksandra Mielińskiego”, w: *Introligatorzy i ich klienci*, red. Arkadiusz WAGNER (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017), s. 118–121, il. 6 i tabl. V.

⁴⁰ Toruń, Książnica Kopernikańska, KK 108082. Krystyna WYSZOMIRSKA, „Toruńskie oprawy książek z renesansowej biblioteki Henryka Strobanda”, w: *Introligatorzy i ich klienci*, s. 173–175, il. 3.

24. Znak wodny z elementami herbu Poznania i herbem Łódzia, wolna karta na końcu woluminu w *Postilli Arsatiusa Seehofera*, 1556 (VD16: E 4611). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509: Theol. 2°. Fot. Herzog August Bibliothek

rozmaite źródła pisane. 30 listopada 1557 r. Trepka żalił się księciu Albrechtowi na Daubmanna, rzekomo ociągającego się z wypuszczeniem książek na rynek⁴¹. Jeśli w to wierzyć, początkowo druk pozostawałby dostępny głównie w Królewcu, pomimo że sygnały o zapotrzebowaniu na postylle i katechizmy miały płynąć nawet z Rusi i okolic Krakowa. Wiadomo jednak, że Trepka – nawet jeśli miał rzeczywiste powody do narzekania na opieszałość Daubmanna – sam prowadził dystrybucję swoich dzieł w Poznaniu. Wotschke, a za nim późniejsi badacze, przywołują sytuację z początków czerwca 1556 r., gdy Trepka „novos libros pestiferos cerebri sui vendere praesumit Posnaniae”, co zanotowano w aktach kapituły poznańskiej⁴². Podobną notatkę powtórzono w lipcu, dodając, że książki te należy natychmiast zarekwirować⁴³. Wśród owych książek można się domyślać polskiego tłumaczenia katechizmu Johanna Brenza, które Trepka wydał u Daubmanna z przedmową datowaną na dzień Wniebowstąpienia Pańskiego (14 maja) 1556 r. Transport ten nie obejmował jednak raczej przekładu postylli Seehofera, który ukazał się najwcześniej w początkach października. Przetłumaczona przez Trepkę postylla – obok katechizmu – jest natomiast wspominana w aktach kapituły z listopada⁴⁴. Następnie w marcu 1557 r. biskup poznański Andrzej Czarnkowski przyznawał, że w czasie jego nieobecności Trepka sprzedawał w Poznaniu swoje książki⁴⁵, a w maju kapituła znów rozprawiała o dziełach różnych autorów – Seklucjana, Krowickiego, Łaskiego, Frycza, Trepki, Lutomirskiego, Reja, Trzecieckiego i Radziwiłła⁴⁶. Nie wchodząc w szczegóły tej dyskusji, wolno na jej podstawie przyjąć, że postylla Seehofera/Trepki była łatwo dostępna w Poznaniu. Trzeba też pamiętać, że Daubmann miał również dystrybutorów w innych miastach – np. w Toruniu, gdzie drukowane przez niego książki sprzedawali Stanisław Rejman

⁴¹ *Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniae spectantia*, XV pars, H B A, B 3, 1525–72, wyd. Karolina LANCKOROŃSKA (Romae: Institutum Historicum Polonicum Romae, 1977), nr 134 (Elementa ad Fontium Editiones, 45), http://pau.krakow.pl/Elementa/tomy/Elementa_XLV_1977.pdf.

⁴² Datę 1 lipca podaje Ulanowski w: *Akta kapituł z wieku XVI wybrane*, wyd. Bolesław ULANOWSKI, t. 1, cz. 1: *Akta kapituł poznańskiej i wrocławskiej (1519–1578)* (Kraków: 1908), nr 468, s. 135; notatkę jako datowaną na 8 czerwca cytuje Theodor WOTSCHKE, „Eustachius Trepka. Ein Prediger des Evangeliums in Posen”, *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* 18 (1903), przyp. 1, s. 106.

⁴³ *Akta kapituł z wieku XVI wybrane*, nr 470, s. 137.

⁴⁴ *Ibid.*, nr 476, s. 140 (17 XI 1556) i nr 490, s. 143 (27 XI 1556).

⁴⁵ Andrzej Czarnkowski do Stanisława Hozjusza, 28 III 1557 r. w: Stanisław HOZJUSZ, *Epistolae tum etiam eius orationes legationes*, t. 2: 1551–1558, wyd. Franz HIPLER, Wincenty ZAKRZEWSKI (Cracoviae: Typis Vlad. Lud. Anczyc et Comp., 1888), s. 803, nr 1730 (*Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, 9).

⁴⁶ *Akta kapituł z wieku XVI wybrane*, nr 502, s. 151 (6 V 1557).

(czynny również jako introligator, który zamawiał radełka i plakiety u wittenberskiego monogramisty MV) oraz Mikołaj Jencz, przybyły, podobnie jak Nering, z Poznania⁴⁷.

Osobną sprawą jest moment i miejsce wykonania oprawy. Postylla Seehofera/Trepki została wydrukowana pod koniec 1556 r., ale oczywiście do warsztatu Neringa mogła trafić nawet wiele lat później. W grę wchodzi zatem wszystkie trzy miasta, w których działał: Poznań, Grodzisk i Toruń, ale najbardziej prawdopodobne wydaje się to pierwsze, gdzie, poczynając od 1559 r., powstała większość opraw przypisywanych Neringowi. Na jednej z wolnych kart na końcu tomu widnieje przypominający poznańskie pieczęci ławnicze znak wodny przedstawiający orła na tarczy, pod którym umieszczono skrzyżowane klucze (il. 24). Znak wodny jest słabo czytelny, ale na piersiach orła można zauważyć dość niedbale ułożony herb Łodzia, który Jadwiga Siniarska-Czaplicka wiązała z osobą starosty wielkopolskiego Andrzeja Górki (1531–1551)⁴⁸. Introligator używał więc papieru pochodzącego z poznańskiej papierni, co jednak nie przesądza sprawy, bo stosował go zarówno w Poznaniu, jak i w Grodzisku, gdzie kontynuował działalność w latach 1578–1581⁴⁹. Najmniej prawdopodobne, jednak nie całkiem wykluczone, wydaje się wykonanie oprawy w Toruniu, gdzie Nering działał głównie jako drukarz i księgarz, a więc wydawcy królewieccy byli jego konkurentami, co jednak oczywiście nie oznacza, że nie opracował i nie sprzedawał ich produktów⁵⁰.

Jeszcze trudniej wskazać hipotetycznego pierwszego właściciela książki. W oczywisty sposób jako kandydat nasuwa się Erazm Gliczner, który miał wiele okazji, by nabyć tom i zlecić jego oprawę⁵¹. Studiował w Królewcu w latach 1554–1558, a więc był na miejscu, gdy książka opuszczała prasę. Następnie pełnił rozmaite funkcje w zborach małopolskich i wielkopolskich, w 1567 r. został ministrem w kościele Panny Marii w Toruniu, a od 1569 r. osiadł w Grodzisku, gdzie pozostał do 1589 r. Trzeba jednak zastrzec, że książki z kolekcji Glicznera identyfikowane są na podstawie jego superekslibrisu herbowego, który pozwala powiązać z nim także te woluminy, które nie trafiły – jak zdecydowana większość jego księgozbioru – do Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu⁵². Tymczasem oprawa egzemplarza w Wolfenbüttel nie zawiera elementów wskazujących na jakiegokolwiek właściciela.

Noty własnościowe pojawiają się natomiast w samym druku, przy czym też trudno je powiązać z konkretnymi osobami. Na karcie następującej po karcie tytułowej, u dołu,

⁴⁷ MOCARSKI, *Książka w Toruniu do roku 1795*, s. 17–20.

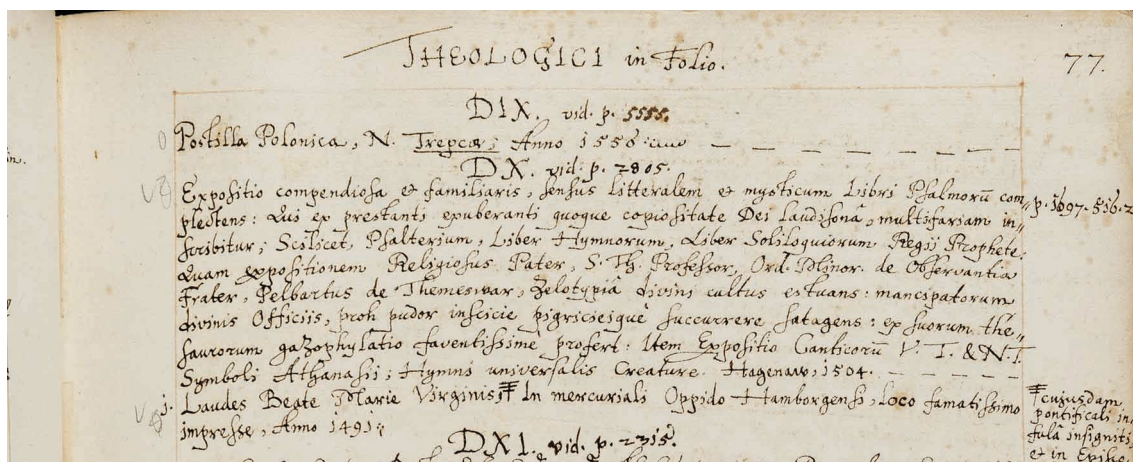
⁴⁸ Jadwiga SINIARSKA-CZAPLICKA, *Filigran papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku* (Wrocław: Ossolineum, 1969), s. 17–18, nr 265–876. Omawiany filigran jest najbardziej zbliżony do znaku nr 875, w którym kresa przechodzi przez filigran przecinając go na dwie zbliżone rozmiarem części. Siniarska-Czaplicka wynotowała jego użycie w Polanowie w 1569 r. O filigranie poznańskim z herbem Łodzia Górki zob. też: Włodzimierz BUDKA, „Papiernie poznańskie”, *Przegląd Papierniczy* 10, nr 7 (1954), s. 219–220, il. 8.

⁴⁹ Jadwiga SINIARSKA-CZAPLICKA, „Papier drukowy źródłem badań księgoznawczych”, w: *Dawna książka i kultura*, red. Stanisław GRZESZCZUK, Alodia KAWECKA-GRYCZOWA (Wrocław: Ossolineum, 1975), s. 137.

⁵⁰ Por. MOCARSKI, *Książka w Toruniu do roku 1795*, s. 36, przyp. 167.

⁵¹ Henryk BARYCZ, „Gliczner, Erazm”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8 (Wrocław: Ossolineum, 1960), s. 51; Wojciech SŁAWIŃSKI, „Erazm Gliczner wobec Zgody Sandomierskiej. Przyczynek do biografii”, *Czasz Nowożytny* 15 (2003), s. 9–71.

⁵² Zygmunt MOCARSKI, „Druki reformacyjne w Książnicy Miejskiej im. Kopernika w Toruniu”, *Reformacja w Polsce* 3, nr 9–10 (1924), s. 145–146; Arkadiusz WAGNER, „Oprawy ksiąg Andrzeja Opalińskiego”, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540–1593)*, red. Arkadiusz WAGNER (Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2011), s. 143–195, tu il. na s. 158; Id., *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII w.* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016), s. 192, 253; BERNARD Z CLAIRVAUX, *Opera* (Basileae: Per haeredes Joannis Hervagii, 1566), Włocławek, Biblioteka Seminarium Duchownego, sygn. XVI.F.4398.

25. Stronica z notą dotyczącą Postilli Arsatiusa Seehofera w August zu Braunschweig-Lüneburg, Bücherradkatalog, t. 1, ms. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, BA I, 322, s. 77.
 Fot. Herzog August Bibliothek, <http://diglib.hab.de/mss/ba-1-322/start.htm?image=00087>

znalazły się dwie rękopiśmienne noty (il. 2)⁵³. Po prawej stronie widnieje napis „N° 12 WD”, który zapewne wskazuje na to, że tom był dwunastą pozycją w księgozbiorze osoby o inicjałach W.D. Znaną postacią o tych inicjałach był Walenty Dembiński herbu Rawicz (ok. 1504–1584). Wprawdzie obecnie jego nagrobek w kaplicy Załuskich katedry krakowskiej ukazuje go z głową opartą na wielkim tomie, jednak zmarły nie był znany jako bibliofil⁵⁴, a sama księga mogła zostać umieszczona pod jego głową wtórnie⁵⁵. Niezależnie od tego trudno na tak kruchych podstawach budować jakąkolwiek poważną hipotezę na temat domniemanego właściciela omawianego druku. Nie mniej zagadkowa jest zapiska widniejąca po lewej stronie, bezpośrednio przed zwrotem *Agathe tyche*. Można ją próbować odczytać jako „moya 1a”, co wskazywałoby na to, że anonimowy właściciel w ten sposób oznaczył swą pierwszą książkę.

Wobec braku bliższych informacji próba ustalenia tożsamości pierwszych posiadaczy jedyne go zidentyfikowanego dotąd egzemplarza postylli Seehofera/Trepki z 1556 r. jest skazana na porażkę. Wystarczy przypomnieć, że choćby w Poznaniu 2. połowy XVI w. księgozbiory niekiedy liczące więcej niż kilkanaście pozycji miało całkiem sporo mieszczan, a postylle nierzadko pojawiały się w ich inwentarzach⁵⁶. Trudno też ustalić, w jakich okolicznościach książka trafiła do Wolfenbüttel, można jednak zidentyfikować kolejnego właściciela. Sygnatura używana do dziś w Herzog August Bibliothek wskazuje na to, że

⁵³ Na temat samego utworu zob. Grażyna JURKOWLANIEC, Tomasz PŁÓCIENNIK, „Apologia reformacji, pochwała tłumacza i epitaforium korektora. Jeszcze jeden nieznan wiersz Andrzeja Trzecieckiego. Aneks: edycja, komentarz i przekład”, *Pamiętnik Literacki* 111, nr 2 (2020), s. 213–226.

⁵⁴ Andrzej TOMCZAK, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)* (Toruń; Łódź: PWN, 1963), s. 148–149 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 67).

⁵⁵ Za zwrócenie uwagi na tę kwestię składamy podziękowanie dr Renacie Sulewskiej. Kaplica wraz z nagrobkiem Dembińskiego w XVIII w. została poddana przebudowie prowadzonej przez Francesca Placidiego. W 1900 r. rokokowy wystrój kaplicy został usunięty, a odkryte w ten sposób „ślady pierwotnych form i złocenia” posłużyły za wzór do rekonstrukcji; zob. *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. 2 (Kraków 1906), s. 391; Wojciech MARCINKOWSKI, Tomasz ZAUCHA, *Kraków na wyciągnięcie ręki. Rzeźba architektoniczna ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*, kat. wyst., Muzeum Narodowe w Krakowie, Pałac Biskupa Erazma Ciołka (Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2010), s. 83.

⁵⁶ WOJCIEHowska, *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.*, s. 98–100, 103, 105; Maria KRAMPEROVA, Witold MAISEL, „Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI w.”, *Studia i Materiały z Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 6 (1960), s. 267, 269, 276–277, 281–282, 284.

wolumin pochodzi z kolekcji księcia Augusta zu Braunschweig-Lüneburg (1579–1666), który między 1625 a 1627 r. wpisał go do katalogu swojej biblioteki jako „Postilla Polonica, N. [sic!] Trepcae; Anno 1556” (il. 25)⁵⁷. O ile w przypadku większości swych książek, wydanych oczywiście po łacinie, ewentualnie po niemiecku, August starannie przepisywał do katalogu długie tytuły, podkreślając nazwiska autorów i podając miejsca oraz daty wydania, o tyle w tym przypadku ograniczył się do lapidarnej wzmianki, w której określił nie tyle tytuł, ile gatunek i język, wskazał autora, błędnie podając inicjał imienia, zaznaczył rok, ale już nie miejsce wydania⁵⁸. Jest zrozumiałe, że polskojęzyczny utwór przysporzył kolekcjonerowi kłopotów na poziomie opisu bibliograficznego, podobnie jak np. trzecia część postylli Wujka, również w oryginalnej oprawie, opisana w katalogu jako „Postilla Catholica, Jacobi Wieci Vangrovecensis S.J Polonice, Cracovo; 1575” (A: 398 Theol. 2°)⁵⁹.

Trudno obecnie stwierdzić, czy August postyllę Seehofera/Trepki odziedziczył, czy zakupił⁶⁰. Jest jednak znamienne, że – podobnie jak postylla Wujka – publikacja ta należy do szeroko rozumianej teologii. Ten właśnie dział najbardziej interesował kolekcjonera, który gromadził nie tylko dzieła współczesnych autorów luterańskich, lecz także pisarzy katolickich, w tym jezuickich. W swojej polityce zakupów, prowadzonej dzięki rozbudowanej sieci agentów, książkę skłaniał się raczej ku wzbogacaniu kolekcji o pojedyncze tomy niż o całe kolekcje, co skutkowało nabywaniem dzieł o różnym pochodzeniu⁶¹. Liczne pozycje z biblioteki księcia obecnie są unikatami – i do tej kategorii należy również omówiony druk. Dla nowych nabytków August zwykle zamawiał jednolite pergaminowe oprawy, które wyraźnie preferował, ale już oprawione książki pozyskane z drugiej ręki często pozostawiał w niezmienionej formie. W przypadku wyjątkowo pięknych lub kosztownych opraw przemawiała za tym zapewne ich wartość estetyczna i kolekcjonerska, w przypadku tych mniej luksusowych – ich solidność i trwałość. Ta pragmatyczna postawa przyczyniła się do ocalenia istotnych informacji na temat egzemplarza postylli Seehofera/Trepki, dających pewien wgląd w dzieje woluminu między jesienią 1556 r., gdy ten bogato ilustrowany druk opuścił prasę Daubmanna w Królewcu, a połową lat 20. XVII w., gdy tom został odnotowany w katalogu Augusty.

⁵⁷ Pierwszy tom katalogu jego biblioteki powstawał przez niecałe trzy lata od 25 II 1625 r. i August uwzględnił w nim posiadaną podówczas kolekcję. Pracę nad drugim tomem książę rozpoczął 7 III 1627 r.; zob. August zu BRAUNSCHWEIG-LÜNEBURG, *Bücherradkatalog*, t. 1, rkps, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, BA I, 322, s. 1, <http://diglib.hab.de/mss/ba-1-322/start.htm?image=00011>; t. 2, rkps, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, BA I, 323, s. 1201, <http://diglib.hab.de/mss/ba-1-323/start.htm?image=00007>.

⁵⁸ August zu BRAUNSCHWEIG-LÜNEBURG, *Bücherradkatalog*, t. 1, rkps, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, BA I, 322, s. 77, <http://diglib.hab.de/mss/ba-1-322/start.htm?image=00087>. Na temat sygnatur Augusty zob. np. Mechthild RAABE, *Die fürstliche Bibliothek in Wolfenbüttel und ihre Leser. Zur Geschichte des institutionellen Lesens in einer norddeutschen Residenz 1664–1806* (Wolfenbüttel: Steuber, 1997), s. 25.

⁵⁹ <http://diglib.hab.de/mss/ba-1-322/start.htm?image=00069>; *Polnische Drucke und Polonica 1501–1700*, nr P. 1141.

⁶⁰ W trakcie swych licznych podróży August wielokrotnie był na Pomorzu, skąd raz, w lipcu 1608 r., wybrał się do Prus; zob. August zu BRAUNSCHWEIG-LÜNEBURG, *Ephemerides. Sive Diarium (1594–1635)*, rkps. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 42.19 Aug. 20, fol. 39r–39v, <http://selbstzeugnisse.hab.de/edition/diarium/1608>. W Gdańsku zwiedził m.in. kościół Mariacki, arsenał, Dwór Artusa i bibliotekę, ale trudno tylko na tej podstawie wysuwać przypuszczenie, by krótka wycieczka do Prus, na której trasie znalazły się też Żukowo (*Sukow Kloster*) i Kartuzy (*Carthaus*), była okazją do pozyskania książek w języku polskim.

⁶¹ Nicholas PICKWOOD, „Bookbindings in the Bibliotheca Augusta”, w: *A Treasure House of Books. The Library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel*, red. Hedwig SCHMIDT-GLINTZER et al. (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1998), s. 66–67 (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek, 75); Helmar HÄRTEL, „Duke August and his Book Agents”, *ibid.*, s. 105–118.

Sixteenth-century Königsberg Volume in the Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel: Illustrations, Binding, and Owners

In spring 1556, two years after having moved from Nuremberg to Königsberg, Hans Daubman began preparing printing of the postil by Arsadius Seehofer translated into Polish by Eustachy Trepka. Previously the work had been known from the edition dated 1557, this testified to by the copies in the collections of the Ossolineum or the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences. However, what researchers seem to have overlooked is the volume published in October 1556 and preserved in its genuine 16th-century binding in the Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. As a unique copy of the work's first edition it allows to trace the printer's strategy as for its woodcut illustrations. At the same time, it offers insight into certain aspects of the distribution of Daubmann's prints in Polish; furthermore, it incites questions related to the subsequent owners of the volume.

Daubmann illustrated the postil by Seehofer/Trepka with the use of the blocks he had brought with him moving from Nuremberg to Königsberg. When in Nuremberg, from 1551 he had used a printer's device with Christ as the Good Shepherd, and as of 1552 he had applied the border with the allegory of Law and Grace acquired from Johann vom Berg and Ulrich Neuber, also, with some modifications, modelled on the woodcut attributed to Lucas Cranach the Younger. As early as 1550, he already had a whole set of matrixes allowing to illustrate respective pericopes: the series was made up of two sets of blocks: one with appropriate presentations to illustrate the winter and summer parts of the postil, and the second illustrating pericopes for Saints' holidays and the Meditation on the Passion.

The compositions ranking among the first group were strictly modelled on Hans Brosamer's woodcuts, almost identical in size, which were printed for the first time in Leipzig in 1544 in the winter and summer parts of the *Church Postil* by Martin Luther. The blocks were used many times, from 1549 also in Nuremberg in Johann vom Berg and Ulrich Neuber's printing house. Beginning with 1544, Brosamer's compositions enjoyed great popularity and were often imitated, however, they did not contain scenes allowing to illustrate pericopes either for Saints' holidays or the Passion sermons. Due to this the postils' publishers adopted different strategies. In the printing houses of

Nicolaus Wolrab or vom Berg and Neuber, Brosamer's series was occasionally combined with hagiographic scenes or those of the Passion printed from matrixes from other series, of much smaller dimensions. As for Peter Braubach, he initially decided not to illustrate sermons on the Saints. Daubmann, in his turn, chose yet another way: gradually, however consistently, he extended the series with more blocks of unified dimensions. In this way a second set of matrixes was created, often also based on Brosamer's compositions, yet belonging to a new cycle including the main events from the New Testament. Finally, Daubmann's series allowed to illustrate a bigger part of Sunday and holiday homilies, as well as the Meditation on the Passion, however due to the blocks' size it could be used only in folio prints, or in quarto at the biggest.

Seehofer/Trepka's postil published as folio unquestionably stood out against the Königsberg printing market as for the richness and quality of the woodcuts. In Prussia it remained unrivalled in this respect for a long time; however, in Kraków it was almost immediately challenged by a very worthy rival that Mikołaj Rej's postil was, the latter published in Maciej Wirzbięta's printing house in early 1557. Interestingly, its illustrations were also to a great degree modelled on Brosamer's series from 1544, testifying to its exceptional impact.

Written sources confirm that already in late 1556, Seehofer/Trepka's postil was available in Poznań. It may have been in Greater Poland that the genuine binding, fortunately preserved, of the discussed copy was created. The binding is made up of brown leather on wooden boards, adorned with an imprint of a plaque showing Christ Triumphant over Death and two impressions of rolls with figural decoration. The first, Christological decoration, includes the main aspects of Christ's mission (the Annunciation, Baptism of Christ, Risen Christ Triumphant over Death; a reduced version of the Allegory of Law and Grace). The second roll with the medallions showing ancient writers: Julius Caesar, Virgil, Cicero, and Ovid, bears the initials: C-P. Both rolls are identical with the tools used by Melchior Nering, active as a bookbinder in Poznań at least from 1559, following which in Grodzisk from 1578, and in Toruń as of 1581. The paper with

the watermark of the Poznań paper mill used for the binding of the copy preserved in the Herzog August Bibliothek allows to only partially specify the place and time of its creation, since Nering used the Poznań paper both in Poznań and in Grodzisk.

What is more, two ownership marks do not offer a definite association with specific individuals, which is not actually surprising, since in the second half of the 16th century it was not only members of the clergy and gentry who owned sizeable book

collections, but also burghers, and only in rare cases can we identify the primary owners of respective book copies, today dispersed among numerous collections. The catalogue number of the discussed print (A: 398 Theol. 2°) indicates that it came from the collection of Duke August zu Braunschweig-Lüneburg (1579–1666), who entered it into the catalogue of his library between 1625 and 1627 as one of many books on broadly conceived theology he was so much interested in.

Translated by Magdalena Iwińska

Bibliografia:

- Arp, Ingrid. "Die Drucke aus der Offizin Hans Daubmanns im Spiegel der Konfessions- und Literaturgeschichte Königsbergs in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts. Mit einer kommentierten Bibliographie." Rozprawa magisterska, 2003, Universität Osnabrück, wersja poszerzona i poprawiona 2011.
- Arp, Ingrid. "Hans Daubmann und der Königsberger Buchdruck im 16. Jahrhundert – Eine Profilskizze." W *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, redakcja Axel E. Walter, 87–126. Köln: Böhlau, 2004.
- Barycz, Henryk. "Gliczner, Erazm." W *Polski słownik biograficzny*, t. 8, 50–53. Wrocław: Ossolineum, 1959-1960.
- Budka, Włodzimierz. "Papiernie poznańskie." *Przegląd Papierniczy* 10, nr 7 (1954): 216–221.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, redakcja Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa. Wrocław: Ossolineum, 1962.
- Fleck, Miriam Verena. *Ein tröstlich Gemelde. Die Glaubensallegorie "Gesetz und Gnade" in Europa zwischen Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Korb: Didymos Verlag, 2010.
- Haebler, Konrad. *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*, t. 1. Leipzig: Harrasowitz, 1928.
- Härtel, Helmar. "Duke August and his Book Agents." W *A treasure house of books. The library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel*, 105–118. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1998.
- Hans and Martin Brosamer*, opracowanie Martin Knauer, redakcja Hans-Martin Kaulbach. Oudekerk aan den IJssel: Sound & Vision Interactive, 2015.
- Herbst, Hermann. "Braunschweigische Buchbinder des 16. Jahrhunderts." W *Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert*, 274–310. Leipzig: Harrasowitz, 1937.
- Jurkowlaniec, Grażyna. "Postylle Arsatiusa Seehofera i Antona Corvinusa w przekładzie Eustachego Trepki: *addenda et corrigenda* do badań nad początkami postyllografii w języku polskim." *Terminus* 22, nr 1 (2020): 5–21 <http://www.ejournals.eu/Terminus/2020/Terminus-2020-1/art/16443/>
- Jurkowlaniec, Grażyna. "Wilczy pasterze i smoczy ogon. *Przestroga przed fałszywymi prorokami* w postylli Mikołaja Reja." W *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, redakcja Agnieszka Bartoszewicz et al., 204–220. Warszawa: WUW, 2020.
- Jurkowlaniec, Grażyna. *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*. Kraków: Universitas, 2017.
- Jurkowlaniec, Grażyna, i Tomasz Płóciennik. "Apologia reformacji, pochwała tłumacza i epitafium korektora. Jeszcze jeden nieznaną wiersz Andrzeja Trzecieckiego. Aneks: edycja, komentarz i przekład." *Pamiętnik Literacki* 111, nr 2 (2020): 213–226.
- Kiliańczyk-Zięba, Justyna. *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*. Kraków: Societas Vistulana, 2015.
- Kramperowa, Maria, i Witold Maisel. "Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI w." *Studia i Materiały z Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 6 (1960): 257–307.
- Kuhnert, Ernst. *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1926.

Laucevičius, Edmundas. *XV–XVIII a. knygu įrišimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka, 1976.

Marcinkowski, Wojciech, i Tomasz Zaucha. *Kraków na wyciągnięcie ręki. Rzeźba architektoniczna ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Narodowe w Krakowie, Pałac Biskupa Erazma Ciołka, maj – październik 2010*. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2010.

Mocarski, Zygmunt. “Druki reformacyjne w Książnicy Miejskiej im. Kopernika w Toruniu.” *Reformacja w Polsce* 3, nr 9-10 (1924): 145–147.

Mocarski, Zygmunt. *Książka w Toruniu do roku 1795. Zarys dziejów*. Toruń: Drukarnia Robotnicza w Toruniu, 1934.

Muraszko, Michał. “Neringowskie oprawy trzech druków z księgozbioru opata trzemeszneńskiego Wojciecha Mielińskiego.” *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 67 (2017): 211–220. https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/536522/NDIGOC013629_2017.pdf

Muraszko, Michał. “Oprawy trzech ksiąg opata trzemeszneńskiego Aleksandra Mielińskiego.” W *Introligatorzy i ich klienci*, redakcja Arkadiusz Wagner, 109–123. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2017.

Oprawy książkowe XIV–XVIII wieku w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, cz. I: *Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk*, redakcja Arkadiusz Wagner, Beata Madajewska, Anna Mazierska. Toruń: Wojewódzka Biblioteka Publiczna, 2018.

Pickwood, Nicholas. “Bookbindings in the Bibliotheca Augusta.” W *A treasure house of books. The library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel*, 65–104. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1998.

Polnische Drucke und Polonica 1501–1700. Katalog der Herzog August Bibliothek, t. 1: *1501–1600*, opracowanie Małgorzata Gołuszka, Marian Malicki. München: Saur, 1992.

Porr, Christine. “Lehrhafte Buchgewänder. Die Historische Bibliothek in Quedlinburg und ihre Sammlung lutherisch geprägter Bucheinbände des 16. Jahrhunderts.” Rozprawa doktorska, The University of Western Australia, 2017. https://api.research-repository.uwa.edu.au/portalfiles/portal/21018193/THESIS_DOCTOR_OF_PHILOSOPHY_PORR_Christine_2017.pdf

Raabe, Mechthild. *Die fürstliche Bibliothek in Wolfenbüttel und ihre Leser. Zur Geschichte des institutionellen Lesens in einer norddeutschen Residenz 1664–1806*. Wolfenbüttel: Steuber, 1997.

Siniarska-Czaplicka, Jadwiga. *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*. Wrocław: Ossolineum, 1969.

Siniarska-Czaplicka, Jadwiga. “Papier drukowy źródłem badań księgoznawczych.” W *Dawna książka i kultura*, redakcja Stanisław Grzeszczuk, Alodia Kawecka-Gryczowa, 123–143. Wrocław: Ossolineum, 1975.

Sławiński, Wojciech. “Erazm Gliczner wobec Zgody Sandomierskiej: przyczynek do biografii.” *Czasy Nowożytne* 15 (2003): 9–71.

Sójka, Jan. “Nehring, Melchior.” W *Polski słownik biograficzny*, t. 22, 657–658. Wrocław: Ossolineum, 1977.

Sójka, Jan. “Patruus, Krzysztof.” W *Polski słownik biograficzny*, t. 25, 340–341. Wrocław: Ossolineum, 1980.

Świeżawska, Maria. “Introligatorzy poznańscy w wieku XVI.” *Eklibris* 7 (1925): 71–89.

Tomczak, Andrzej. *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Łódź: PWN, 1963.

Veber, Dmitrii I. “Knigoizdatelskaia deiatelnost’ v Pribatlike XVI v. Iogann Daubmann – tipograf iz Kenigsberga.” *Cursor Mundi. Chelovek Antichnosti, Srednevekov’ia i Vozrozhdeniia* 8 (2016): 218–228.

Veber, Dmitrii I. “Pamphlet as a means of a propaganda in Baltic Region in Early Modern Time.” *Vestnik CPbGU. Istoriiia* 62, nr 2 (2017): 291–298. DOI: 10.21638/11701/spbu02.2017.206

Wagner, Arkadiusz. “Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna *terra incognita*.” W *Sztuka w Wielkopolsce*, redakcja Michał Błaszczynski, 68–84. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2013.

Wagner, Arkadiusz. “Oprawy ksiąg Andrzeja Opalińskiego.” W *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540–1593)*, redakcja Arkadiusz Wagner, 143–195. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie-go Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2011.

Wagner, Arkadiusz. *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII w.* Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016.

Wojciechowska, Maria. *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.* Poznań: Fiszer & Majewski, 1927.

Wotschke, Theodor. “Eustachius Trepka. Ein Prediger des Evangeliums in Posen.” *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* 18 (1903): 87–144.

Wyszomirska, Krystyna. “Toruńskie oprawy książek z renesansowej biblioteki Henryka Stobanda.” W *Introligatorzy i ich klienci*, redakcja Arkadiusz Wagner, 167–176. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2017.

